

રાજ્ય લેખમાળા નં. ૨૫.

હિન્દી રાજકીય સુધારાના સંબંધમાં હિન્દુસ્તાન
સરકારના ખરીતા પર

સર શંકરન નાયરે આપેલી ભિન્ન મતની નોંધ.

હોમરૂલ લીગ.

૨૫૧, હોર્નબી રોડ, કોટ મુંબઈ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ત્રવ્ય
મુંબઈ હોમ રૂલ લીગ
 તરફથી પ્રગટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી.)
 ગુજરાતી કૌટુંબી-સંસ્કૃત સ્વરાજ્ય લેખમાળા.

- નં. ૧. સ્વરાજ્ય શા માટે ૦-૦-૬
 નં. ૮. સ્વરાજ્ય (૧૯૦૬ કોંગ્રેસમાં દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજીએ પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ.) ૦-૧-૦
 નં. ૯. મિસિસ ખેઝંટનો છેલ્લો સંદેશ. ૦-૦-૬
 નં. ૧૧. મેસોપોટેમીઆ કમિશનનો રિપોર્ટસંબંધી મી. મોન્ટેગ્યુનું ભાષણ. ૦-૧-૦
 નં. ૧૨. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય (દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની ચળવળ.) ૦-૧-૦
 નં. ૧૫. મિસિસ ખેઝંટનું ભાષણ. ૦-૨-૦
 નં. ૧૮. ખેડુતોના દુઃખો. ૦-૧-૦
 નં. ૨૧. મુંબઈની ખાસ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સૈયદ હસન ઈમામનું ભાષણ. ૦-૧-૦
 નં. ૨૩. દિલ્હીની ૩૩ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ માનવંત પંડિત મદનમોહન માલવીયાનું ભાષણ. ૦-૧-૦
 નં. ૨૫. સર શંકરન નાયરની લિજ્જત મતની નોંધ. ૦-૨-૦
 નં. ૨૬. ટુકડા માટે ખેંચતાણ (લાલા લજ્જપતરાય) ૦-૧-૦
 સર સુબ્રમણીયમએ લખેલો ડૉ. વિલસનને પત્ર. ૦-૨-૦

સ્વરાજ્યપત્રિકા નકલ ૧ પૈસો.

- નં. ૧. પાર્લામેન્ટમાં હિન્દ.
 નં. ૨. સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?
 નં. ૩. કેળવણી અને સ્વરાજ્ય.
 નં. ૪. હિન્દની ગરીબાઈ.
 નં. ૫. મિસીસ ખેઝંટનો સંદેશો.
 નં. ૬. એકનીબ્હા અને પ્રમાણીકતા.

મળવાનું ઠેકાણું:—હોમ રૂલ લીગ—મુંબઈ શાખા,

૨૫૧, હોર્નબીરોડ, કોટ મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૧૫

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રાંડરંજાચર કુળેષી

લિખ મલબા નૌય

વિષય

લ઼ ૨:૨૬ ૪૪૪

સર શંકરન નાયરની ભિન્ન મતની નોંધ

હિન્દી રાજકીય સુધારા પર ના મોન્ટેગ્યુ એમ્સફોર્ડ રીપોર્ટમાં ઉઠેલા પ્રશ્નો પર હિન્દી સરકારે પોતાના વિચારો દર્શાવી તા. ૫ મી માર્ચ સને ૧૯૧૯ ને રાજ જે ખરીતો મોકલ્યો હતો તેની સાથે સર શંકર નાયરે પોતાના ભિન્ન મતની હેઠળની નોંધ જોડી હતી:—

૧ નામદાર શહેનશાહની સરકારની રાજ્યનીતિ “ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અખંડ ભાગ તરીકે હિન્દમાં જોખમદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા તરફ પ્રગતિ કરવાની” હોવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક ટીકાકારો દેખીતી રીતે એવો મત ધરાવે છે કે એનો અર્થ, ધીમે ધીમે પણ સંપૂર્ણ કાબુ પાર્લામેન્ટ પાસેથી લઇને હિન્દમાં ધારામંડળને સોંપવો. હિન્દ “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અખંડ ભાગ તરીકે” બનવું જોઈએ, એ શબ્દોથી મારા ધારવા પ્રમાણે એવો અર્થ થતો અટકે છે. જ્યાંસુધી હિન્દ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે રહે ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટનું સર્વોપરિપણું સ્વીકારવું પડશે અને જાળવવું પડશે. વહિવટ તથા રૂઢી વડે કદાચ પાર્લામેન્ટની સત્તાના અમલની કંઈક હદ બાંધી શકાય. ખરું જોતાં “ પાર્લામેન્ટના કાબુ” નો અમુક સંસ્થાનોમાં એક અર્થ થાય અને બીજે ઠેકાણે બીજો થાય. પણ કોઈ પણ વખતે હિન્દુસ્તાન સરકારની વચ્ચે પડવાનો પાર્લામેન્ટનો કાયદેસર હક શંકારહિત છે. એના જુદાં જુદાં કારણો છે જે અત્રે જણાવવાની જરૂર નથી. મારા મત પ્રમાણે “ જોખમદારી ” નો અર્થ કારોબારી મંડળને લોકપ્રતિનિધિઓની બનેલી ધારાસભાને આધીન બનાવવું તે છે. આ હેતુ માટે કારોબારી મંડળની નિમણૂક ધારાસભા કરે કે નહિ તેમાં કાંઈ ભેદ નથી. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે દરેક બાબતમાં કારોબારી મંડળે ધારાસભાની ઈચ્છાનો અમલ કરવો.

મારા સહકારીઓની સૂચનાઓ પાર્લામેન્ટનો કાબુ ઓછો કરવા તરફ છે અને તે સદરહુ સત્તા દેશની ધારાસભાઓને સોંપવાના હેતુથી નથી પણ હિન્દની કારોબારી સરકારને સોંપવા માટે છે. હિન્દીઓની ઇચ્છા એમ નથી કે પાર્લામેન્ટે નિર્બંધની સત્તા કારોબારી સરકારને સોંપવી. પણ તેમની ઇચ્છા એવી છે કે જ્યારે જ્યારે પાર્લામેન્ટને યોગ્ય લાગે ત્યારે ત્યારે તે પ્રજાકીય સભાને સોંપવી. વચગાલેના સમય દરમિયાન પાર્લામેન્ટ અથવા પાર્લામેન્ટના પ્રતિનિધિ રૂપ હોય એવી ઇંગ્લાંડમાંની કાંઈ પણ સત્તા, કારોબારી અધિકારીઓના કહેવાથી અથવા કાંઈ બીજી રીતે હિન્દમાં ધારાસભાને સોંપેલી સત્તાની વચ્ચે પડી શકે. હું નથી ધારતો કે વિચારવંત સમતોલ હિન્દી અભિપ્રાય, હિન્દી વહિવટમાં પાર્લામેન્ટના ખરેખર વ્યાજબી અંકુશ સામે વાંધો ઉઠાવશે. મારા જાણવા મુજબ તે તેઓજ આ અંકુશ માંગે છે. આ મતભેદ ઉપરથી, હિન્દુસ્થાન સરકારે તથા કોનગ્રેસે રજૂ કરેલી સૂચનાઓ વચ્ચેના તફાવતનો મોટે ભાગે ખુલાસો મળી શકશે. હાલના અંધારણ મુજબ, ઇન્ડિયા ઓફિસ તથા હિન્દી વજર પાર્લામેન્ટના ખરેખરા પ્રતિનિધિરૂપ નથી.

૨. આ જાહેરનામા તથા તેની રૂયે લેવા ધારેલાં પગલાંઓની વિરૂધ્ધ બીજી ટીકા એ છે કે, હિન્દી પ્રજાને જવાબદાર રહે એવો કારોબાર હિન્દમાં દાખલ કરવો એ નિરાશાભરેલું છે કારણ કે, હિન્દમાં એકહથ્થુ રાજ્યતંત્ર શિવાય કાંઈ પણ બીજી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રચલિત ન હોતી તેમજ તે પ્રજાને નવીન તથા તેમની બુદ્ધિને પ્રતિકૂલ થઈ પડશે. જેઓ આ દલીલ કરે છે તેઓ કેળવણી, આસપાસનું વાતાવરણ, સંગતિ, રાજકીય ઉત્ક્રાંતિ અને સમયનો જુસ્સો વિગેરેની અસર તરફ બેદરકારી બતાવે છે. એ ઉપરાંત ખરેખર જોતાંતો એકહથ્થુ રાજ્યતંત્ર શિવાયની રાજ્યપદ્ધતિ હિન્દની પ્રજાને નવીન નથી. તે માટે હું યુરોપીયન લેખકોના જ પ્રમાણ રજૂ કરીશ. મોરેસર રીઝ ડેવીઝના મત પ્રમાણે, “બુધ્ધ લોકોના પ્રાચીન ઐતિહાસિક લેખો ઉપરથી ખુદલું જણાય છે કે તે વખતે ઓછાવત્તી સત્તાવાળા (એકહથ્થુ) રાજ્ય કારોબાર સાથે સાથે સંપૂર્ણ યા અધુરી સ્વતંત્રતાવાળા પ્રજાસભાક રાજ્યો પણ હતા.” તે આગળ લખે છે કે, “ પ્રજાનું વહિવટી તથા ન્યાય વિષયક કાર્ય જાહેર સભા ભરીને કરવામાં આવતું અને આ સભામાં યુવાનો તથા વૃદ્ધો એક સરખા કપિલવસ્તુના

સભાસ્થાનમાં એકઠા થતા. એક આગેવાનને અમલદાર તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવતો અને તે સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેતો. જે સભા ન બેઠી હોય તો તે રાજ્યના કારોબારનું પ્રમુખસ્થાન લેતો. આ ચુંટણી કેવી રીતે અને કેટલી મુદત સુધી કરવામાં આવતી તે હજી જણાવું નથી. તે રાજ્યનો ખિતાબ ધારણ કરતો. એનો અર્થ રોમન કોન્સલ અથવા ગ્રીકઓરેકલના જેવોજ કાંઈ થતો હતો.” ગ્રીક લેખકોએ “ પ્રજાકીય કારોબારવાળા શહેરમાં વસતી ટોળાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્રાચીન હિન્દ—એલેકઝાન્ડરની ચઢાઈ, મેકકીન્ડલ પાનું ૨૯૨) ખીજા એક ટોળાના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જેમાં રાજ્યવહિવટ રાજ્યથી નહિ પણ પ્રજાથી ચાલતો હતો. એલેકઝાન્ડરની સામે લડનારી કેટલીક જાતો પણ પ્રજાકીય કારોબાર નીચે રહેતી હતી એમ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. (જુઓ એરીયન એના બેસીસ મેક કીન્ડલ પાનું ૧૫૪) ડાયાડોરસ કહે છે કે પાતલા શહેરમાં રાજકીય અંધારણ સ્પાર્ટાની પદ્ધતિ પર ચાલતું છે. કારણ કે એ કોમમાં લડાઈની સરદારી બે જુદા જુદા વંશના બે રાજ્યોના હાથમાં વંશપરંપરા હતી. અને સમસ્ત રાજ્ય ઉપર વડાઓની કાઉન્સિલ સર્વોપરિ અધિકાર સહિત અમલ ચલાવતી. એ વિષયમાં મારી જાણ મુજબ છેલ્લામાં છેલ્લા પ્રમાણ ૩૫ મીં હેવલ છે. તે કહે છે “ યુરોપમાં જે સામાન્ય માન્યતા ચાલે છે કે હિન્દમાં એકહથ્થુ રાજ્યસત્તા નિરંકુશ અને અનિયંત્રિત બેહુકમી હતી, તે મુસલમાનો પહેલાંના વખત સંબંધમાં હિન્દી ઇતિહાસ વિષે યુરોપીઅનોની ખોટી ભ્રમણાઓમાંની એક છે. ઈસ્વી સન પૂર્વે જૂઠી સદી પહેલાં પાશ્ચિમાત્સ પાર્લામેન્ટની માતા૩૫ રાજકીય મંડળને હિન્દમાંના રાજ્ય મંડળ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો અને તેના વંશજો નોરમન ચઢાઈ વખતે રાજ્યમાં ખોટી સત્તા ભોગવતા હતા. અંગ્રેજોની સ્વતંત્રતા સખત ઝગડાઓ અને માંહોમાંહેની લડાઈઓ કરીને પોતાના નાખુશ રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી મેળવવામાં આવી હતી. હિન્દનું આર્થિક રાજ્યઅંધારણ, શુદ્ધિશાલી પુરૂષોએ પ્રજાને આપેલી ઉદાર મેટ હતી. તે કાંઈકાઈ અમુક વર્ગના હિત માટે ચોજેલું નહોતું પરંતુ સઘળા વર્ગોને તેમની શક્તિ અનુસાર તથા સામાન્ય હિતતરફ ધ્યાન રાખીને, બની શકે તેટલી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક તથા ભૌતિક સાધનો મેળવી આપવા માટે હતું. મેગાસ્થીનીસે દક્ષિણ

હિન્દના રાજ્ય મંડળોને રાજ્યો. પર અંકુશ રાખનાર અને તેમને પદબ્રજ કરનાર તરીકે વર્ણવ્યા છે. આવી જાતનો રાજ્ય વહિવટ કેટલો વખત સુધી રહ્યો તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ફિરંગીઓની ચઢાઇ વખતે હિન્દના પશ્ચિમ કિનારાપર નાયર લોકોમાં તે ચાલુ હતો. એક ફિરંગી લેખકે રાજ્યો ઉપર કાબુ ધરાવનાર પાર્લામેન્ટ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. (લોગનનો ડિપ્ટ્રીક્ટ મેન્યુઅલ ઓફ મલબારમાં). વાયવ્ય સરહદ ઉપરના જીરગાહ જેમની નિમણૂકો બ્રિટિશ મુલકમાં હવે કમિશનર અથવા ડેપુટી કમિશનર કરે છે. તેઓ અસલના વખતમાં લડાઇ સુલેહ અને રાજ્યના ખીજા અગલના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરનારી તાયફાવાળાઓની મંડળીઓના પ્રતિનિધિ છે. સરહદની પેલી બાજુ જીરગાહ લોકો હજી કેટલીક જગ્યાઓમાં એ હકો ભોગવે છે. હિન્દની રાજકીય પરિસ્થિતિ પ્રજાકીય સંસ્થાઓના જીવન માટે અનુકૂલ ન હોતી. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે જ્યારે હિન્દનો કબજો લીધો ત્યારે પ્રજાકીય વહિવટનો જીરસો ભરી ગયો ન હોતો એ તો ખુલ્લું છે.

૩. બ્રિટિશ સરકારે હિન્દનો કબજો લીધો તે વખતે સામાન્ય ગામડાં-ઓમાં પ્રજાકીય કારોબાર ચાલતો હતો તેની બાગ્યેજ ના પાડી શકાશે. ઇંડો-આર્યન ધર્મના સામાજિક તથા રાજકીય પાયા તરીકે હિન્દી તત્ત્વવેત્તાઓએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની જે પદ્ધતિ ઘડી હતી તેના કરતાં વધારે કળાપૂર્વક ચોજેલી તથા સત્તાના દુરુપયોગ સામે વધારે અસરકારક ઉપાયોવાળી કોઇ પણ પદ્ધતિ યુરોપનો પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ઇતિહાસ બતાવી શકતો નથી. (જીઓ મી. હેવલનો હિન્દમાં આર્યન રાજ્યનો ઇતિહાસ) ચઢાઇઓ, અંધાધુંની, અને એક પછી એક રાજ્યક્રાંતિ પછી ગ્રામ્ય પંચાયતો કેવી રીતે હયાત રહી શકી છે તે આમની સલાની સીલેક્ટ કમિટીના પાંચમાં રીપોર્ટમાં આખેહુબ વર્ણવેલું છે. આ પ્રશ્ન માટે સ્લીમેનની મુસાફરી (Sleeman's Travels) અને મેક્સ મુલરનું What India can teach us એ બે ગ્રંથમાંથી પ્રમાણ મળશે. આ ગ્રામ્ય પંચાયતો દીવાની અને ફોજદારી ન્યાયનો અમલ કરતી. વરિષ્ઠ સરકાર ગામડાંઓના વતનીઓ સાથે નહિ પણ આ પંચાયતો સાથે કામ લેતી. પંચાયતો વતનીઓ માટે કર અથવા મહેસુલ નક્કી કરતી. સરકારી જમીન નહિ પણ જાહેર જમીન તેમના હસ્તક રહેતી.

પંચાયત ચુંટાયેલા સભાસદોની બનતી. “ આપણે ત્યાં ચુંટણી માટે મત આપનારાઓની લાયકાત, ગેર લાયકાત વિગેરે ચુંટણીના નિયમો સવિસ્તર છે. તે કાતરેલા લેખોમાં સાચવી રાખેવામાં આવ્યા છે.” (જુઓ પ્રાચીન હિન્દ, કૃષ્ણસ્વામી આયંગર કૃત પાનું ૧૬૯. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથની પ્રસ્તાવના સહિત). પરંતુ તે નિયમો બ્રિટિશ સરકારની મહેસુલ અને દીવાની ફૅજદારી ન્યાયની રૂઢીને અનુકૂળ નહોતા. ગામડાંના જુના અધિકારીઓને સરકારે સરકારી નોકરો બનાવ્યા અને તેઓ, પ્રજામત પ્રમાણે સરકારી જીલમગારો બન્યા. આમ્ય પંચાયતનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવ્યો અને કેટલાક જીલ્લામાં તો તેનો કાયદો કરીને નાશ કરવામાં આવ્યો. સામાન્ય જમીનો સરકારની બની. બ્રિટિશ કાયદા અથવા વહિવટથી ઉભી કરેલી કહેવાતી આમ્ય સંસ્થાઓ પ્રાચીન પંચાયતો સાથે જરા પણ મળતી નથી. માત્ર ઉપર ટપકે પણ જેઓએ આમ્ય પંચાયતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેમાંનો કોઈ પણ એમ કહી નહિ શકશે કે લોકોમાંથી પ્રજાકીય વહિવટનો જુસ્સો મૃત્યુવશ થયો છે.

૪. દરેક હિન્દી વકીલ જ્ઞાતિ મહાજનોથી વાકેફ છે. એ મહાજનો જ્ઞાતિની તકરારો પતાવે છે જેમાં વારંવાર તો મોટી રકમની મિલકતની માલકીની તકરારો હોય છે. જેઓ હિન્દી રાજ્યનીતિનું મુખ્ય લક્ષણ નિરંકુશતા હોવાનું જણાવે છે તેમને જ્ઞાતિના વહિવટ તરફની દલીલથી પણ સારો જવાબ મળે છે. આપણે હાલમાં વારસાને લગતા તથા તે કાયદા સાથે ગાઢપણે જોડાયેલા હિન્દુ કાયદાઓનો વહિવટ કરીએ છીએ. પણ તે કાયદા માટે કાંઈ રાજની મંજૂરી લેવી પડી નહોતી. તે કાયદાઓ રાજ્યને ઘડ્યા નહોતા પણ મહાન ધારાશાસ્ત્રીઓએ ઘડ્યા હતા. જ્ઞાતિઓ તથા આમ્ય પંચાયતો સમક્ષ આવતી તકરારોમાં તે કાયદાઓ લાગુ પાડવામાં આવતા હતા. માત્ર એકહથ્થુ સત્તા શિવાયની બીજી રૂઢી હિન્દુ વિચારને પ્રતિકુળ છે એ કહેવું સલ નથી.

૫. હિન્દીઓએ પોતાની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓમાંથી વિચારો તથા રૂઢીઓ ગ્રહણ કરવા ઉપરાંત બ્રિટિશ રાજ્ય હેઠળની પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થાઓના વિચારો પણ ગ્રહણ કર્યા છે. છેલ્લાં ૩૫ વર્ષ થયાં, હિન્દીઓ ચૂંટાયેલી અને પ્રતિનિધિઓવાળી મ્યુનિસિપલ બોર્ડ, જિલ્લા બોર્ડ, તાલુકા બોર્ડ, કોંગ્રેસ અને કોન્ફરન્સથી થોડે ઘણે અંશે પરિચિત થતા

ગયા છે. તેઓ ધારાસભામાં પણ પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવા અરજ કરી રહ્યા છે. અને પ્રજના પ્રતિનિધિઓ પ્રજને લગતા સવાલોનો નિર્ણય કરે એવા રાજ્ય વહિવટ કરતાં વિશેષ ખીજી કાંઈ પણ પદ્ધતિ આજ વિચારશીલ હિન્દીઓને રૂચે તેમ નથી. હિન્દની હાલની સ્થિતિમાં કેવા સુધારાની જરૂર છે તથા કેવા સુધારા પ્રજમતને સંતોષ આપશે તે તપાસવા સાડ આ પ્રશ્નપર હિન્દી પ્રજમત કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામતો ગયો તે તપાસવું જરૂરનું છે.

મારા સહકારીઓએ આ દલીલોને કાંઈ યોગ્ય વજન આપ્યું નથી અને તેથી કરીને એવા જુદા જુદા ફેરફારો સૂચવ્યા છે, કે જે સુધારાની યોજનાના રીપોર્ટ અને ૨૦ મી ઑગસ્ટના જાહેરનામાથી વિરુદ્ધ અને પરિસ્થિતિની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા તદ્દન અયોગ્ય થાય છે. આ બતાવવા સાડ, હું પ્રથમ સુધારાના રીપોર્ટમાંની સૂચનાઓ જણાવીશ. અને મારા સહકારીઓએ સૂચવેલા ફેરફારો વિષે ચર્ચા કરતાં પહેલાં, ૩૦ વર્ષ દરમિયાન વિકાસ પામેલા પ્રશ્નની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખેંચીશ કે જેની તરફ મારા મત પ્રમાણે પુરતું ધ્યાન અપાયું નથી.

યોજના—પ્રાંતિક વહિવટ.

૬. રીપોર્ટની યોજનાઓના ત્રણ વિશાળ ભાગો કરી શકાશે.

(૧) સરકારના ચોક્કસ ખાતાઓ, જેવાં કે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિગેરે, હિન્દી પ્રધાનોના કાણુ હેઠળ મુકવામાં આવશે. તેઓ પ્રાંતોમાં ધારાસભાને જવાબદાર રહેશે. ધારાસભા મોટે ભાગે પ્રજાએ ચુટેલા સભ્યોની બનેલી હશે. અને તેથી કરીને તેમને પ્રતિનિધિઓ ગણી શકાશે. એ ખાતાઓનો વહિવટ પ્રાંતનો ગવર્નર પોતાની સામાન્ય દેખરેખ હેઠળ, ચલાવશે.

(૨) ખીજાં ખાતાઓ તે સ્વાયત્ત (Reserved) વિષયોનાં હશે. તેનો વહિવટ એક કારોબારી સભા ચલાવશે. સભામાં નો એક અમલદાર ધણું કરીને અંગ્રેજ સિવિલિયન હશે અને ખીજો હિન્દી હશે જેની નિમણુક ગવર્નરની ભલામણ હિપરથી કરવામાં આવશે. પ્રધાન તથા ધારાસભા સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં ધણી લાગવગ ભોગવશે. કારણુ કારોબાર મંડળ તથા પ્રધાનની સમસ્ત સભા એ એક સંયુક્ત સરકાર

થશે અને સઘળી અગત્યની બાબતો પર એકત્ર રીતે વિચાર ચલાવશે, જો કે દરેક ખાતા માટેનો નિર્ણય તેના કારોબારી અધિકારીઓ કરશે. બજેટ (અંદાજ પત્ર) બંને માટે એકજ રહેશે, અને પ્રધાન તથા કારોબારી સભા વચ્ચે મતફેર થાય તો ગવર્નરને ચુકાદો આપવાનો અધિકાર રહેશે. એવી રીતે નક્કી કરેલા બજેટમાં ધારા સભા ગમે તે ફેરફાર કરાવી શકશે. પણ તે એવી શરતને પાત્ર રહેશે કે ગવર્નર સ્વાયત્ત વિષયોના હિત ખાતર જરૂરનું ધારે તે બાબતમાં બજેટમાંનો અસલ ઠરાવ તે કાયમ રાખશે. અને છેવટે કાંઈ પણ પ્રસંગે પ્રધાનની સંમતિ વગર કર આકારવામાં આવશે નહિ. એ ઉપરથી જણાશે કે આ ઠરાવોથી પ્રધાનને તથા ધારાસભાને સ્વાયત્ત વિષયોના વહિવટમાં ઘણી લાગવગ મળે છે. અને કારોબારી સભા, આડકતરી રીતે પણ, જુદા જુદા અગત્યના વિષયોમાં ધારાસભાના સુધારાને આધીન રહેશે. મારા મત પ્રમાણે હિન્દી સરકારે જે પાછળ હઠાવનારી સૂચનાઓ રજુ કરી છે તે જોતાં, સ્વાયત્ત વિષયો માટેની આ સૂચનાઓ ઘણી અગત્યની છે. સ્વાયત્ત વિષયોની યાદીમાંથી પરાયત્ત વિષયોની યાદીમાં ફેરવવા માટે પાર્લામેન્ટનું એક કમિશન મુદતે મુદતે તપાસ કરશે. પરાયત્ત વિષયોના વહિવટમાં પ્રધાન તથા ધારા સભાની ફતેહ, એજ કાંઈ સ્વાયત્ત વિષય, (જે સાધારણ રીતે ઘણી જુદીજ તરેહનો હોય તે) ને સોંપી દેવા માટે પુરતું કારણ ન થાય. પ્રધાન તથા ધારાસભા જે પ્રકારની સલાહ આપે તે તથા સ્વાયત્ત વિષયોને લગતી બાબતોમાં તેઓ જે દબાણ વાપરી શકે છે તે ઉપરથી, તેમને નહિ સોંપવામાં આવેલા વિષયોના વહિવટ સંબંધી તેમની યોગ્યતા માટે કમિશનને સંતોષકારક કારણો મળશે. વાસ્તે વહિવટની ઐક્યતાના સંબંધના આ ઠરાવો—પ્રધાન તથા ધારાસભાની સ્વાયત્ત વિષયો પરની લાગવગ—સુધારાના રીપોર્ટની યોજનાનો મુખ્ય ભાગ છે. હિન્દી દષ્ટિએ તે તેની અગત્યતામાં વધારો છે. સ્વાયત્ત વિષયોમાં કુદરતી રીતે જુદા જુદા અને અગત્યના વિષયો સમાયલા રહેશે જેમાં પ્રજામતને અનુસરીને મહાન વહિવટી તથા બીજા સુધારાઓ જરૂરના છે. આ ઠરાવોથી ધારા સભા તથા પ્રધાન જરૂરના અને હિતકારક સુધારા માટે આગ્રહ કરી શકશે. તેના પરિણામે, જો એ સુધારા અમલમાં મૂકવામાં ન આવે તો, તપાસ કરવા નિમાયલું કમિશન વહિવટની ખાત્રી માટે કારોબારી

મંડળને જવાબદાર ગણુશે અને તે મુજબ એ વિષયોનો વહિવટ પ્રધાન તથા ધારાસભાને સોંપવાને વ્યાજખી હરશે.

(૩) ત્રીજા વર્ગના ખાતાઓ એવા છે જે હિન્દુસ્થાન સરકાર, જેણે માત્ર પાર્લામેન્ટને જ જવાબદાર રહેવાનું છે તેને હસ્તક રહેશે. તેઓ કોઈ પણ રીતે ધારાસભાને જવાબદાર રહેશે નહિ. પણ ધારાસભા તથા કારોબારી સભામાં હિન્દી તત્વ ધણું વધારવાનું છે તેથી હિન્દુસ્તાન સરકારના નિર્ણયોપર સારી વગ ધરાવી શકાશે.

રીપોર્ટનું એક એ પણ લક્ષણ છે કે હિન્દુસ્થાન સરકારે પોતા પાસે અને તેટલા ઓછા, એટલે કે, દેશની સુલેહશાંતિ, વ્યવસ્થા અને સુવહિવટ માટે જરૂરના હોય તેટલાજ વિષયો રાખવાના છે. વાસ્તે, હિન્દુસ્તાન સરકારની આ જોખમદારીને બંધબેસતું થાય તે પ્રમાણે પ્રાંતિક સરકારોને અને તેટલું વધુ સોંપવાનું છે. એ જણાશે કે આ સદરહુ પ્રશ્નના એક મુખ્ય મુદ્દા ઉપરથી સિધ્ધ થશે. તે મુદ્દો એ છે કે હાલની પદ્ધતિ હેઠળ સુધારા અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ છે.

૭. આ સિધ્ધાંતો તથા પ્રાંતોને લગતી યોજના સામાન્ય રીતે હું સ્વીકારું છું. મારે કેટલાક ફેરફારો સૂચવવા પડશે. પણ તે આ સિધ્ધાંતોને ધણાજ અનુકૂળ હશે અને ખરેખર તો તેનો હેતુ, પ્રાંતિક સરકારોને લાગુ પાડવામાં તેનો વધારે અમલ કરવા માટેનો છે. પણ હું હમણાજ બતાવીશ તે પ્રમાણે મારા સહકારીઓએ એ યોજના તદ્દન ફેરવી નાંખી છે. તેમણે ફેરફાર કર્યા પ્રમાણેની યોજના મુજબ, પરાયત્ત વિષયોને જેટલે સુધી લાગુ પડે છે તેટલે સુધી કાંઈજ જોખમદારી રહેલી નથી અને સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં પ્રધાન તથા ધારાસભાની લાગવગ ઉઠાવી નાંખવામાં આવી છે. તેમની સૂચનાઓના વ્યાજખીપણા માટે તેઓ પોતાનું અનુમાન રજુ કરે છે. તે અનુમાન એ કે સદરહુ યોજના પ્રમાણે જેઓને સત્તા સોંપવામાં આવશે તેમની સંખ્યા બહુજ નાની છે અને તેઓ તે સત્તાનો જનસમૂહના નુકશાનમાં દુરુપયોગ કરશે, સુધારાની માંગણી એક નાના નજીવા વર્ગમાંથી કરવામાં આવે છે, રાજકીય પ્રગતિ સાથે કાર્યકુશળતા ઘટશે અને જે વહિવટ અત્યાર સુધી બ્રિટિશ ધોરણો તથા આદર્શોપર ચાલતો હતો તે ધીમે ધીમે હિન્દી લક્ષણવાળો બની જશે. સુધારાના રીપોર્ટમાં પણ એવાં ચિન્હો છે જે સૂચવે છે કે તેના ઘડનારાઓ

પણ સુધારાના ક્ષેત્ર પર અંકુશ મુકવામાં આ વિચારોથી દોરવાયા હશે. આ સંબંધી નીચેની વિગતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

૮. સને ૧૮૮૫ માં હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોન્ગ્રેસ, બની શકે તો હિન્દુસ્તાન સરકારની આપખુદ સત્તા કમી કરવા અને તેને અંગ્રેજી ધોરણે તથા આદર્શોને અનુરૂપ કરવા સારૂ સ્થાપવામાં આવી હતી. આ હેતુ માટે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી કે આપણી ફરિયાદો ખુદ હિન્દી તથા બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ તથા ધારાસભાના ચુંટાયલા સભ્યો દ્વારા રજુ કરવાથી દાદ મળશે. પહેલી કોન્ગ્રેસે પ્રજાની પડતી દશાને લીધે હિન્દી વહિવટના સંબંધમાં તપાસ કરવા માટે માંગણી કરી. બીજી કોન્ગ્રેસ જે સને ૧૮૮૬ માં કલકત્તા ખાતે મળી હતી અને જે હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાંના પ્રતિનિધિઓવાળી ખરેખર રીતે પહેલીજ કોન્ગ્રેસ હતી તેણે, મલિક મુઆઝમા માટે મુખ્યારકબાદીનો ઠરાવ કર્યા પછી હેઠળનો ઠરાવ કર્યો હતો:—

“ આ કોન્ગ્રેસ હિન્દની વસ્તીના મોટા ભાગની ગરીબાઈ પ્રત્યે ગાઢ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે અને તે તરફ ગંભીર ભયની નજરથી જુએ છે. અને (જે કે સરકાર તે તરફ ખિલકુલ બેદરકાર નથી અને અમુક ઉપાયોનો વિચાર ચલાવે છે એ જાણવામાં છે છતાં) તેની ચોક્કસ ખાતરી થઈ છે કે પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થાઓ દાખલ કરવી એ પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગ તરફનું સૌથી અગત્યનું વ્યવહારિક પગલું થઈ પડશે. ”

આ ઉપરથી માલમ પડશે કે હિન્દની વધતી જતી ગરીબાઈના સંબંધમાં અસરકારક રીતે ઉપાયો યોજવા માટે પ્રતિનિધિત્વવાળી સંસ્થાઓની માંગણી કરવામાં આવી હતી. વળી એ પણ નોંધ લેવા લાયક છે કે જનસમૂહની દરિદ્રતા દૂર કરવા માટે ઘણા સુધારા, જેવા કે કાયમની મહેસુલ પદ્ધતિ, હિન્દીઓને વધુ નોકરીમાં લેવા, દેશના વ્યાપારને ઉલ્લેખન વિગેરે બાબત સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી. પણ તે સુધારા રદ ગયા હતા અને ઉપલોજ ઠરાવ પસાર થયો હતો.

ત્રીજી કોન્ગ્રેસના સત્તાવાર હેવાલમાં નોંધેલું છે કે “ જ્યાં સુધી દેશના વહિવટમાં વજનદાર અવાજ મેળવી શકાય નહિ ત્યાં સુધી તેમની દરિદ્રતામાંથી મહત્વનો ઉધ્ધાર મેળવવાની હિન્દની પ્રજા આશા રાખતી નથી. ” વળી એમ ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે બીજા કોઈ પણ કારણ કરતાં આ

ખાતરીને લીધેજ, પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાની દિશામાં તેમના પ્રયત્નો વધારે મહત્ત્વ અને આતુરતાપૂર્વક થતા જાય છે. તે મુજબ જ્યારે મુક્તિ ફ્રાંજવાળા જનરલ યુથે હિન્દના ભૂખે મરતાં કરોડો ગરીબોના તરફ કોન્ગ્રેસનું ધ્યાન ખેંચ્યું ત્યારે, સાતમી હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભાએ ઠરાવ કર્યો કે હિન્દના ભૂખે મરતાં કરોડો ગરીબો જેમની શોકજનક સ્થિતિ કોન્ગ્રેસના અસ્તિત્વનું મુખ્ય કારણ છે તેમના દુઃખોનું નિવારણ શાંત ઉપાયોથી થઈ શકશે નહિ. સર્વત્ર ફેલાયલું દુઃખ જેમાંથી ઉભું થાય છે તે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં ફેરફાર કરીને તથા પ્રજાનું નૈતિક ધોરણ ઉન્નત બનાવીનેજ કાંઈ ખરેખરી મદદ મળી શકશે. પહેલા ઉપાયના સંબંધમાં કોન્ગ્રેસના કાર્યક્રમમાં પ્રાથમિક રીતે જરૂરના સધના સુધારાનો સમાવેશ થાય છે. ખીજાના સંબંધમાં દરેક પ્રાંતમાં અને દરેક જ્ઞાતિમાં, જાહેર અથવા ખાનગી સંસ્થાઓ દરવર્ષે વધુ ઉત્સાહથી કામ કરી રહી છે.

૯. તે વખતથી તે અત્યાર સુધી કોન્ગ્રેસ જે જે સુધારા માટે આગ્રહ કરી રહી છે તે જનસમૂહના હિત માટે ફરજિયાત કેળવણી, ઔદ્યોગિક ખીલવણી માટે યંત્રવિદ્યાની કેળવણી, મુખ્યત્વે કરીને સુખાકારીના હિતખાતર સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, ન્યાયના વધારે સારા વહિવટ માટે ઈન્સાફી તથા કારોબારી ખાતાં જુદા પાડવા, જમીન મહેસુલની પદ્ધતિમાં સુધારા કરવા, જમીન એ સરકારી મિલકત છે અને કારોબારી સભા તેનો મરજી પડે તેમ ઉપયોગ કરે એ સિદ્ધાંતનો ત્યાગ, મહેસુલને પ્રતિનિધિત્વ વાળી ધારાસભાના અંકુશ હેઠળ મૂકી જમીનના રાષ્ટ્રીય માલકી પણાનો સ્વીકાર, અને જાતિભેદ વગર જાહેર નોકરીઓમાં હિન્દીઓને વધારે પ્રમાણમાં દાખલ કરવા, એ વિષયોને લગતા છે. આ કોન્ગ્રેસે માંગેલા સૌથી અગત્યના સુધારા છે.

આ અને ખીજા સુધારા તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચનારા હિન્દીઓ હતા જેમની શક્તિ માટે જરા પણ શંકા નહોતી અને જેઓ પાછળથી સરકારી નોકરીમાં મોટા હોદ્દાઓ પર પહોંચ્યા હતા અને જેમની શક્તિ માટે કાંઈ પણ કહેવા પણ ન હતું. માત્ર કોન્ગ્રેસના મંડપમાંજ નહિ પણ ખીજે ઠેકાણે પણ ચળવળ કરવામાં આવી હતી. પછીથી ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભ્યોએ એ ચળવળ ચાલુ કરી પણ આ સધળું નિર્રથક ગયું.

ઉલટું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજી આદર્શો હિંદને અનુકૂળ નથી એવું બહાનું કાઢીને સિવિલિયનોએ હિંદની પ્રગતિ સામે મજબૂત વિરુદ્ધતા દર્શાવી. મી. ગોખલે એ કહ્યું હતું કે “ શુભેચ્છા દર્શાવવામાં એક્યતા, સુધારા માટે વ્યક્તિગત જુદી જુદી સૂચનાઓ, ચોક્કસ ઠરાવો સામે સામાન્ય વિરુદ્ધતા, અને બ્રિટિશ પ્રજાના સ્પષ્ટ ધરાદા અને હુકમોનો અનાદર નહિતો તે તરફ બેદરકારી એજ માત્ર સિવિલિયનોના વલણનું ખાસ લક્ષણ છે. ” જે કોઈ હિન્દી રાજ્યદારીએ હિન્દના જાહેર જીવનમાં ભાગ લીધો છે અથવા દેશના ખરેખરા કારોબારનો જેને અનુભવ છે તે એવા નિર્ણય પર આવ્યો છે કે દેશનો ખરેખરો વહિવટ ચલાવતા સિવિલિયનો જે ખરું જોતાં સરકાર છે તેમના હાથ તળે, દેશના હાલના સંજોગો જોતાં જરૂરની એવી કાંઈ પણ ખરી પ્રગતિની આશા રાખી શકાય નહિ. તેના પરિણામે કાયદેસર ચળવળ કરનાર તરફથી હુમલા રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે સુધારાની માંગણી થઈ છે. ગેરવહિવટને લીધેની ફારસાદો, અને હાલના સંજોગોમાં દાદ મેળવવાની તેમની દેખીતી નિરાશા એજ ફિતર અને રાજ્યક્રાંતિની ચળવળનાં કારણો છે. પછીથી સ્વરાજ્ય માટેની સ્વાભાવિક ઈચ્છા અને લડાઈ પછીના સંજોગોએ સુધારા માટેની માંગણી મજબૂત કરી છે. આ માંગણીનું મૂળ સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા હિન્દીઓની દેશના કારોબારમાં વધુ ભાગ લેવાની અથવા સ્વરાજ્ય માટેની ગમે તેવી પણ કુદરતી ઈચ્છામાંજ સર્વોચ્ચ અથવા મુખ્યત્વે કરીને નથી. જો કે નિઃશંક થોડા આગળ વધેલા વિચારકો હતા જેમણે સ્વરાજ્યની માંગણી ૩૦ વર્ષ પહેલાં પણ કરી હોત. સુધારાને પ્રથમ અંગ્રેજી આદર્શો પ્રમાણે કારોબારમાં સુધારો કરવાના ઉપાય તરીકે જ ગણવામાં આવતા હતા, અને હુમલા પણ ઘણાઓ એમજ માને છે. પણ હવે સ્થિતિએ બીજું સ્વરૂપ લીધું છે, અને દરેક ખાતામાં હિન્દીઓને લેવામાં આવે અને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તોજ સાર્થકતા થશે અને ફરિયાદ કરેલા સઘળા દુઃખોનું નિવારણ થશે એમ માનવામાં આવે છે.

૧૦. આ હિલચાલના વિરોધીઓ એમ કહેતા કે કોંગ્રેસ બંગાળીઓ અને દક્ષિણ હિન્દના બ્રાહ્મણોએ શરૂ કરી છે. સમસ્ત હિન્દ તેમાં સામેલ નથી. આ બંગાળીઓ તથા દક્ષિણવાસી બ્રાહ્મણો સાથે મરાઠાઓને કાંઈ

પણ સંબંધ નથી એમ જાહેર કરવા માટે તેમને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેનો જવાબ આપણે હવે જાણીએ છીએ. મુસલમાનોને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી કે ચોકકસ વર્ગ તરફથી ચલાવવામાં આવતી ચળવળ સરકાર સહન કરી લેશે પરંતુ મુસલમાનો પ્રત્યે તેટલી સહનશીલતા બતાવવામાં આવશે નહિ. કોન્ગ્રેસ તેમની વિરૂદ્ધ છે એમ તેમને સમજાવવામાં કાંઈ પણ પ્રયત્નો આકી રાખવામાં આવ્યા ન હતા. સુધારા વિરૂદ્ધ મુસલમાનોનું વલણ માત્ર વિવાદની જરૂરીઆતો પુરતું જ લઈ શકાય. ખરે-ખર તો તેમનો આગળ વધેલો વર્ગ, હિન્દુઓ માંગે છે તેના કરતાં પણ વધારે સુધારા માંગે છે. કોન્ગ્રેસના વિરોધીઓને ખાતરી હતી કે સીપ અને પંજાબી લોકો જેવી કેમ સ્વરાજ્યની વિરૂદ્ધ પડશે. હવે સ્વરાજ્યના અનુયાયીઓ પંજાબમાં છે તેના કરતાં વધારે મજબૂત હશે કે કેમ તે વિશે શંકા રહે છે. દિલ્હીની છેલ્લી કોન્ગ્રેસમાં પંજાબના મક્કમ ઠરાવને લીધેજ સુધારાના રીપોર્ટના કરતાં પણ આગળ પડતા સુધારા માંગવાની કોન્ગ્રેસને ફરજ પડી. બ્રાહ્મણોત્તર તથા પછાત વર્ગને પોતાની રાજકીય અનાથતા તથા કંગાળ દશાનું ભાન આવ્યું છે અને જે સરકારે છેલ્લા સો વર્ષ થયાં તેમને આ સ્થિતિમાં રહેવા દીધા છે તેના પર હવે વધારે આધાર રાખવાનું મુકી દઈ પોતાના ભવિષ્યના નિર્ણયમાં મજબૂત ભાગ માંગે છે. એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તેઓ વાઇસરોયની કારોબારી સભા સુદ્ધાં સઘળી કારોબારી સભામાં અર્ધા સભ્યો હિન્દીઓ માંગે છે અને ગ્રાંડ કમિટી તથા સ્ટેઈટ કાઉન્સિલના અંકુશ વગરની ધારાસભાઓમાં ચુંટાયલા સભ્યોની બહુમતિ માંગે છે અને તેમનું હિત કેમી પ્રતિનિધિત્વદ્વારા પુરતી રીતે જાળવવા કહે છે. સ્વરાજ્યથી તે ઉપર જણાવેલી પછાત વર્ગની માંગણી સુધીના મોટા પ્રમાણનાં સુધારાની માંગણીઓ હવે સામાન્ય થઈ છે.

સને ૧૮૫૭ ના બળવા પછી સર સૈયદ આહમદે જણાવ્યું હતું કે દેશની ખરેખરી સ્થિતિથી અંગ્રેજોની તદ્દન અજ્ઞાનતા એ બળવા માટે જોખમદાર છે અને તેણે દેશની જરૂરીઆતોની અંગ્રેજી રાજ્યકર્તાને માહિતી આપવા માટે ધારાસભામાં હિન્દી સભ્યોની નિમણૂકની હિમાયત કરી હતી. સરકારે નીમેલા માણસો આ હેતુ માટે તદ્દન બિનઉપયોગી નીવડ્યા હતા. નિમણૂક કરવાનું તદ્દન નિષ્ફળ માલમ પડ્યું. પ્રજાના અધિકારીઓને

કાયદેસર પ્રતિનિધિઓ સારી રીતે માહિતગાર રાખશે તો દેશના લોકોની સ્થિતિ ઘણી સુધરશે, એવી આશાથી કોંગ્રેસે ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વ માંગ્યું હતું. લાર્ડ લેન્ડાઉને ચુંટણીનું તત્વ દાખલ કર્યું પણ કાંઈ ખરો સુધારો થયો ન હોતો. પંદર કરતાં વધુ વર્ષનો તેમનો પ્રયત્ન ફેગટ ગયો. તેમને કહેવામાં આવતું કે તેઓ પોતે દેશની સ્થિતિથી વાકેફ નથી, અધિકારીઓ વધારે સારી રીતે જાણે છે; અને તેમનો મજબૂત વાંધો છતાં એવા કાયદા કરવામાં આવ્યા, અને એવી રીતે વહિવટ ચલાવવામાં આવ્યા કે જેથી દેશમાં રાજદ્રોહ વધવા લાગ્યો. ધારાસભામાં લોકોનો ખરો મત રજુ થતો નથી, એવો ઠપકો ન મળે તેટલા સારૂ પ્રજના જુદા જુદા વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વનો અંદાજસ્ત કરવા સારૂ લોર્ડ મોલીએ ધારાસભાઓને વિસ્તૃતકરી. હિન્દીઓ અધિકારીઓના વિચાર માટે પોતાના મત ઘડી કાઢી શકે અને અધિકારીઓ જવાબમાં તેના કારણે આપી શકે તેથી સભામાં ઠરાવો લાવવા માટેની સગવડ કરવામાં આવી. વળી તેણે ખીજે અગત્યનો સુધારો એ કર્યો કે કારોબારી સભામાં હિન્દીઓની નિમણૂક કરવી જોઈએ જેથી તેઓ પ્રજના વિચારોને સ્વીકારવા પોતાના સહકારીઓ પર દબાણ કરી શકે. આ અખતરો પણ જોઈએ તેટલો લાંબો વખત અજમાવવામાં આવ્યા પછી પણ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે. અને માત્ર કોંગ્રેસ અને દેશના પ્રજાકીય નેતાઓજ નહિ પણ હિન્દના સઘળા વિચારશીલ માણસો એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે હાલનું રાજ્યતંત્ર દેશના શાંતિજનક અને સારા વહિવટ માટે સંપૂર્ણ નથી.

યુરોપના મહાન રાજકીય સુધારા માટેની માંગણીના હાલના બનાવોથી ઉત્તેજિત થયેલી પ્રજાની રાજકીય જાગૃતિ વિષે સુધારાના રીપોર્ટમાં જે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન ખરું છે, એટલુંજ નહિ પણ તે રાજકીય જાગૃતિની તીવ્રતા તથા વિસ્તૃતતા ઘણીજ ન્યૂન દેખાડી છે. ધારાસભાની નિષ્ફળતાને લીધે અમલદારો તથા બિન અમલદારો વચ્ચેનો અંતરપટ તથા અસંતોષ વધતો જાય છે તે બતાવવામાં તદ્દન બાજબી છે. પણ તે આ અધિકારીઓના વલણને આભારી છે તે મારા ધારવા પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે બતાવવામાં આવ્યું નથી. સુધારા માટે રજુ કરવામાં આવતા ખીજા કારણ ઉપર હું ચર્ચા કરવી જરૂરની ધારતો નથી કારણ કે તે સામાન્ય રીતે કબૂલ કરવામાં આવે છે. તે કારણ એ કે હિન્દના

હાલના રાજ્ય વહિવટ હેઠળ કોઈ પણ પ્રાગતિક રાજ્યનીતિ દાખલ કરવાનું અથવા અમલમાં મૂકવાનું અશક્ય નહિ તો અત્યંત મુશ્કેલ છે.

૧૨. રીપોર્ટમાં સુધારા માટે જે કારણો આપવામાં આવ્યા છે તે હું ઉપર જણાવી ગયો છું અને તે ઉપરથી મોટા ફેરફારો કરવાનું જરૂરનું જણાય છે. પણ રાજકીય નેતાઓ તો સુધારા જીદાજ કારણસર આવશ્યક લેખે છે. સુલેહ શાંતિ, વ્યવસ્થા, અને સુરાજ્યવહિવટ, એટલે કે, અંગ્રેજી આદર્શો મુજબ કુશળ વહિવટ માટેજ તે જરૂરના ધારે છે. હાલનો કરોબાર કાર્યસાધક નીવડ્યો નથી. મુંબઈ ઇલાકામાં મરફી વખતે થયેલાં તોફાનો કોઈ પણ પ્રજાસત્તાક અથવા પ્રજાકીય વહિવટ હેઠળ થવા દેવામાં આવતે નહિ. મિલ મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાના મીંચીદામ્બરમ પિલાધના પ્રયત્નોની તથા સ્વદેશી સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની આડે આવવા માટે મદ્રાસ ઇલાકામાં મીંચી આશેનું ખુન થયું હતું. સારા રાજ્ય વહિવટની સામાન્ય સ્થિતિમાં પણ આવું બની શકતે નહિ. પૂર્વ બંગાળના બનાવો જે રાજ્યદ્રોહ અને રાજ્યક્રાંતિની ચળવળોનું પ્રત્યક્ષ કારણ છે તે પ્રજાકીય વહિવટ હેઠળ વસ્તુતઃ અસંભવિત થાત. સને ૧૯૦૭ માં પંજાબની અશાંતિનું મૂળ કારણ ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવેલો એક કાયદો હતો કે જે સિપાઈઓ અને લશ્કરી વર્ગના વિરોધને લીધે વડી સરકારે નામંજૂર કર્યો હતો. સામાન્ય કાયદાની અદાલત તથા ખીજ સલામતીના ઉપાયો જે સુધરેલા દેશોમાં નિર્દોષના રક્ષણ માટે જરૂરના ગણાત તે પ્રજા પાસેથી છીનવી લેવા, તથા અંગત સ્વતંત્રતા, તેમજ છાપા અને ભાષણની છુટ કારોબાર મંડળના અંકુશ હેઠળ મૂકવા સારૂ ધારાસભા આગળ જે ખરડા રજૂ થયા છે તેજ પુરાવો આપે છે કે જે સ્થિતિ માટે સરકારને એવા કાયદા કરવાનું આવશ્યક લાગ્યું તે સ્થિતિ માટે જોખમદાર રાજ્યપદ્ધતિમાં મહાન સુધારાની જરૂર છે.

ન્યાત જાતના અને કામના ભેદને લઈને ઉભી થતી મુશ્કેલીઓ સુધારાને આડે આવવાને બદલે મહાન રાજકીય સુધારાની આવશ્યકતા સૂચવે છે. અને જે જીદી જીદી કેમોના આગેવાનોને તેમના મતભેદો પોતાની મેળેજ બતાવવા દેવામાં આવે તો એવી તકરારો તદ્દન બંધ નહિ તો ધણીજ ઓછી થઈ જશે, એમ માનવાને ઘણું સારૂં કારણ છે.

આ દેશના જનસમૂહના હિત ખાતર પણ મહાન રાજકીય સુધારા જરૂરના છે. તેમની સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સંગીન સુધારો કરવાને માટેના કેળવાયલા વર્ગોના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે. સરકારે જરૂરના પગલાં લીધાં નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમણે કેળવાયલા વર્ગોના પ્રયત્નોને ટેકા સરખો પણ આપ્યો નથી.

આ ઉપરાંત, જુદા જુદા સુધારા માટે આજ સુધી વચનો આપવામાં આવ્યા હતા તે ભોગવી શકાય તેટલા સારૂ રાજ્ય બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. હિન્દીઓને જાહેર નોકરીમાં જાતિભેદ વગર દાખલ કરવાના વચનો પાળવામાં આવ્યા નથી. જમીન મહેસુલના વહિવટમાં જે સુધારાની અગત્ય છે તે માટે સરકારે વચન આપ્યું હતું પણ તે ખેંચી લેવામાં આવ્યું છે. ઇન્સાફી તથા કારોબારી વહિવટ જુદા પાડવાનું હિન્દુસ્તાન સરકારે વચન આપ્યું હતું. તેનો હજુ અમલ કરવામાં આવ્યો નથી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના લોર્ડ રિપન તથા લોર્ડ મોલીના હુકમોની અવગણના કરવામાં આવી છે, નામદાર શહેનશાહની કેળવણી વિષેની ઇચ્છાઓ ખર લાવવામાં આવી નથી, તથા ઉદ્યોગોના સજીવન માટે જરૂરના પગલાં લેવામાં આવ્યા નથી. આ સર્વેમાં વચનનો સમય હવે પસાર થઈ ગયો છે અને તેનો ખરેખરો અમલ કર્યા વગર એવા જાહેરનામાને કાંઈ પણ વજન આપવામાં આવશે નહિ.

આ સંજોગોને લઈનેજ કોંગ્રેસ તથા મુસ્લીમ લીગે તથા ધારાસભાના બિનઅધિકારી પ્રતિનિધિઓએ પ્રતિનિધિત્વવાળી ધારાસભા માટેની, કારોબારી મંડળને એવી સભાને આધીન રાખીને જોખમદાર રાજ્યતંત્ર માટેની, તથા કારોબારી સભા પ્રજાની માંગણીની તદ્દન અવગણના કરે એવી સ્થિતિ ન થાય તે માટે કારોબારી સભામાં હિન્દી તત્વ ધણા વધારે પ્રમાણમાં દાખલ કરવાની માંગણીઓ ધડી કાઢી અને તે માંગણીના જવાબમાંજ બ્રિટિશ સરકારે, હવે તે સ્વરાજ્ય આપવા વચન આપ્યું છે, અને તે વચનનો અમલ કરવા એકદમ સંગીન પગલાં ભરવાની ભલામણ કરી છે.

સુધારાને લીધે સત્તા એવા માણસોના હાથમાં જશે કે જેઓ જનસમૂહના હિત માટે ઉત્કટ ધરાવતા નથી એમ કહેવું તે સત્ય નથી. અને ખુદ જનસમૂહને પણ સત્તા સોંપવાનું બની શકે તેમ છે. સુધારાની

માંગણી સામાન્ય છે અને તેનું પરિણામ એજ આવશે કે હિન્દી કારો-
બારમાં બ્રિટિશ ધોરણો તથા આદર્શો લાગુ પાડવામાં આવશે. સરકારી
અભિપ્રાય એવો છે કે સરકાર જનસમૂહનું હિત ઉત્તમ રીતે સમજે છે
અને તેમનું હિત જાળવે છે અને સત્તા, કેળવણી વર્ગને સોંપવાથી જન-
સમૂહને હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ સંબંધી ચંપારણ્ય અને
ખેડાના બનાવો તરફ હું ધ્યાન ખેંચીશ. (જીઓ પરિમિટ 'અ') બીજા
કારણોસર પણ તે બોધદાયક છે.

આ બધું ધ્યાનમાં રાખીને હું સૂચવેલા સુધારા તરફ વળીશ.

પરાયત્ત ખાતાંઓ.

૧૩. પ્રથમ આપણે પરાયત્ત ખાતાંઓ એટલે કે પ્રધાનો તથા
ધારાસભાના કાબુ હેઠળ રહેવાના છે તે વિષયોનો વિચાર કરીશું. સુધા-
રાની યોજનાના રીપોર્ટ પ્રમાણે, જે કે ગવરનરને શરૂઆતથીજ સર્વો-
પરિ સત્તા સોંપવામાં આવી નથી તો પણ પોતાની સંમતિનું પરિણામ
ગંભીર જણાય તેવી બાબતોમાં તે મંજૂરી આપશે નહિ. મારા સહકા-
રીઓ આ કબુલ રાખે છે કે કેમ તે વિષે મને ખાત્રી નથી. જે તેઓ
કબુલ થતા ન હોય અને ગવરનરને વધુ સત્તા સોંપવાનું કહેતા હોય તો હું
તેમના મતને મળતો થઈશ નહિ. તેમણે જે નવી સૂચનાઓ કરી છે તેમાં
એવી રીતે વચ્ચે પડવાનું સૂચવેલું છે. પ્રધાનો તથા ધારાસભાઓના હાથ
તળે વફાદાર અને તેમને સોંપવામાં આવે તે કામ બજાવી શકે એવા લાયક
માણસો હોય નહિ તો તેઓ ફતેહમંદરીતે વહિવટ ચલાવી શકે નહિ. એ
કબુલ કરવામાં આવશે એવી મારી ખાત્રી છે. રીપોર્ટમાં જણાવવામાં
આવ્યું છે તેમ શરૂઆતથીજ પ્રધાનોને પોતાના ખાતાંઓ માટે માણસો
ગોઠવવાનું સોંપવામાં આવે તો તે અખતરો નિષ્ફળ જશે. અને તેથી
સદરહુ રીપોર્ટમાં હાલમાં છે તેમ જાહેર નોકરીના માણસો પ્રધાનોને
હસ્તક સાંપ્યા છે અને તે સર્વેને પુરતું રક્ષણ આપવું એમ પણ ઉમેરવામાં
આવ્યું છે. હવે હિન્દુસ્થાન સરકાર એ નોકરોને જુદી જુદી રીતે યોગ્ય
રક્ષણ આપે છે તે વિષે ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર નથી. પણ નવી યોજના
અમલમાં આવે ત્યારે જાહેર નોકરી માત્ર પ્રધાનને સોંપવાને બદલે પ્રધા-
નોને પોતાની રાજ્યનીતિનો અમલ કરવા સાટે એવાજ અમલદારો

સ્વીકારવાની ફરજ પાડવામાં આવશે. તેનું પરિણામ એ આવશે કે પ્રધાનોને એવા અમલદારો સાથે કામ લેવું પડશે કે જે, પ્રધાન અને ધારાસભાના મતથી એટલા તો વિરૂદ્ધ હશે કે તેમણે નક્કી કરેલી રાજ્ય-નીતિનો તેઓ બરાબર અમલ કરશે નહિ. અને ગવર્નર તથા પ્રધાન બેઉની, તેને દૂર કરીને પોતાની રાજ્યનીતિઓ બરાબર અમલ કરે તેવા અમલદારોને નીમવાની ઇચ્છા હોય તો પણ તેને રાખવાની ફરજ પડશે. દાખલા તરીકે, જો ગવર્નર અને પ્રધાન સુખાકારીની અમુક ગોઠવણો કરવા સાડ ઇંચલાંડથી આરોગ્યતા માટે એક નિપુણ લાવવા ઇચ્છતા હોય તો તેમને તે છુટ રહેશે નહિ. તેજ પ્રમાણે અમુક સેટલમેન્ટ અથવા ખેતીવાડીના કામના વડા તરીકે સનદી નોકરીના અમલદાર જે, નોકરીના સાધારણ નિયમ મુજબ નિમાય છે તેને બદલે ખેતીવાડીના નિપુણને નીમવાની ગવર્નર તથા પ્રધાનની ઇચ્છા હોય તો પણ તેમને હક રહેશે નહિ. પણ તે મામુલ પ્રસંગે જે માણસની નિમણૂક થઈ શકે તેનેજ સ્વીકારવો પડશે.

અમે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે આવા અમલદારોની નિમણૂક હિન્દી વજરની મંજૂરીથી અથવા તેની રૂએ અને તે ઠરાવે તેવી કાનૂનો મુજબ કરવી. વારતે હું એવી સુચના કરું છું કે હિન્દી વજરની મંજૂરીથી પ્રધાન, પોતાના હાથ તળેની જગ્યાએ નોકરી બહારના કોઈ પણ શખસની નિમણૂક કરી શકે અથવા તેને નીમવાને હિન્દી વજરને લખી શકે. આ બાબતોમાં હિન્દી વજર વચ્ચે આવે છે એટલે પુરતી સાવચેતી રહેશે.

૧૪. આ સવાલનો જ્યારે આપણે ગવર્નર સાથેના સંબંધનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે ઘણાજ અગત્યનો થઈ પડે છે. મારા સહકારીઓના મત પ્રમાણે ખાતાના કાયમના ઉપરીઓ તથા સેક્રેટરીઓને એમ લાગે કે અમુક બાબતો ગવર્નરને જોવી જોઈએ તો તે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવા સાડ તેની પાસે તેઓ જઈ શકે. એટલે કે, પોતાના ઉપર અમલ કરતા પ્રધાનોનાં કોઈ પણ નિર્ણય વિરૂદ્ધ તેઓ ગવર્નરને અપીલ કરવાને ખાતાના કાયમના ઉપરીને અથવા સેક્રેટરીને હક છે. મારા સહકારીઓ એવી આશા રાખે છે કે ચોક્કસ જાતની કઈ સંઘણી બાબતો તથા ઘણા મહત્વની કઈ બાબતો નિયમસર ગવર્નરની સમક્ષ લાવવી જોઈએ તે ગવર્નર પોતે ફરમાવશે. સ્વાભાવિક રીતે એનું પરિણામ એ આવે કે

પ્રધાનોનો દરજ્જો પોતાના હાથ નીચેનાઓની દૃષ્ટિમાં નબળો પડશે. ટુંકામાં ગવર્નર અને સેક્રેટરી તેને નામનોજ ઉપરી કરી મુકશે. હું નથી ધારતો કે સુધારાની યોજના ઘડનારાઓનો આવો વિચાર હોય અને હું તે વ્યાજબી પણ ધારતો નથી. કોઈ પણ સેક્રેટરી કે ખાતાના ઉપરીને એવા કામ માટે ગવર્નર પાસે જવાની સત્તા હોવી જોઈએ નહિ. ગવર્નર અને પ્રધાનની વચ્ચે કોઈએ પણ આવવું જોઈએ નહિ. ચોક્કસ જાતની બાબતમાં ગવર્નરની સલાહ લેવી એમ ખુદ પ્રધાનને કહે તે જુદી વાત છે અને પ્રધાનની વિરૂદ્ધ ચુકાદા માટે એવી બાબતો સેક્રેટરીને લાવવા દેવી એ તદ્દન જુદી વાત છે.

૧૫. મારા સહકારીઓએ બીજો એક સખત ફેરફાર સુચવ્યો છે. તેમનો એવો મત છે કે પરાયત્ત વિષયોને લગતા કોઈ પણ ખરડામાંની સુચનાથી, પ્રાંતની સુલેહ શાંતિ સમાધાની વીગેરેને અથવા સ્વાયત્ત વિષયના હિતને બાધ આવતો હોય તો તે ખરડો ગ્રાંડ કમિટીને મોકલવાની ગવર્નરને સત્તા હોવી જોઈએ. ખરા વલિવટમાં તો આથી પરાયત્ત વિષયો ઉપરનો પણ ધારાસભાનો અંકુશ દૂર થાય છે. કારણ કે પરાયત્ત વિષયોને લગતા લગભગ સધળા ખરડા ગવર્નર લાવી શકે અને તેના હુકમ સામે આમાંની કોઈ શરત મુજબ મારા સહકારીઓના મત પ્રમાણે અપીલ થઈ શકે નહિ. આપણે એક ચોક્કસ દાખલો લઈએ. જો કોઈ પ્રધાન સુખાકારો અથવા કેળવણીને લગતો ખરડો રજુ કરવા ઈચ્છે તો તે પગલાંથી લોકો નાખુશ છે અને તેથી અવ્યવસ્થા થવાનો સંભવ રહે એવી દલીલ લાવીને ગવર્નર તે ખરડો ગ્રાંડ કમિટીને સોંપી શકે. વાસ્તે આપણે એમ ધારી શકીએ કે ધારાસભા અત્યાર સુધી જેટલી નિર્બળ છે અને ભવિષ્યમાં સ્વાયત્ત વિષયોમાં થશે તેટલીજ નિર્બળ કાયદેસર રીતે જોતાં પરાયત્ત વિષયોમાં પણ રહેશે. આ સુધારાના રીપોર્ટથી વિરૂદ્ધ છે અને હું તે સ્વીકારી શકતો નથી.

૧૬. વળી મારા સહકારીઓ, અમુક સંજોગોમાં સધળાં ખાતાંએ પ્રધાન પાસેથી લઈને કારોબારી મંડળને સોંપવાની ગવર્નર તથા હિન્દી વજીરને સત્તા આપવાનું કહે છે. એ તો જાણવું જોઈએ કે ગવર્નરને પ્રધાનને કાઢી મુકવાની સત્તા છે; ધારાસભા વિખેરી નાંખવાની તેને સત્તા છે. પણ આટલું બધું છતાં, જો ધારાસભાઓ તથા પ્રધાનો તેને

પોતાની વિરૂદ્ધ માલમ પડે તો, ગવર્નર સાચો હોવો જોઈએ અને સઘળી ધારાસભા ખોટી છે એમ માની લઈ પ્રધાન પાસેથી દરેક ખાતું લઈ લેવાની તેને સત્તા આપવાનું કહેવામાં આવે છે. પ્રગતિ સ્તબ્ધ સામે રક્ષણ માટે તેઓ માત્ર આટલું જ માંગે છે, જે ફિતુરી અને બિન-જોખમદાર પગલાંના અટકાવ તરીકે પ્રાંતના વહિવટને પ્રાણુધાતક થઈ પડે. આ મત એવી ધારણાથી રજુ કરવામાં આવ્યો છે કે ધારાસભા અને પ્રધાનના પગલાં, જ્યારે જ્યારે તે ગવર્નરના મતની વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે અવશ્ય ફિતુરી અને બિન જોખમદાર હશે.

મારા ધારવા પ્રમાણે સુધારાની યોજનાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાની સત્તા ગવર્નરને અથવા હિન્દી વજીર જે ગવર્નરનું જ ભુગળું ડુંકશે તેને હોવી જોઈએ નહિ. આ સુચના સુધારાના રીપોર્ટની ભાષા તથા ભાવથી તદ્દન ઉલટી છે અને તે સામે રીપોર્ટમાં નાપસંદગી બતાવવામાં આવી છે. રીપોર્ટમાં કારોગારીસભાને ધારાસભા ઉપર આવી સત્તા આપવામાં આવી નથી અને જો તે કદાચ આપે તો તે નિષ્પક્ષપાત પાર્લામેન્ટની કમિશન દ્વારા ખુલ્લી તપાસ થયા પછી જ આપે છે. યોજના પ્રમાણે રચાયલી બે ઉપરા ઉપરી ધારાસભા ગવર્નરના ઠરાવથી પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધના નિર્ણયોપર આવે તો મારા મત પ્રમાણે ગવર્નર ભૂલ કરે છે એ ધારણા સખળ થાય છે અને તેમના વિચારોનો અમલ કરવો જોઈએ. આવા સંજોગોમાં આ સત્તા આપવી એ અંધારણુવાળા રાજ્ય વહિવટના સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધ થશે અને એવા અંધારણુવાળા રાજ્ય વહિવટથી વિરૂદ્ધ ભાવસૂચક થશે. કોઈ એકાએક કટોકટીના પ્રસંગ માટે જરૂર પડે તો વાઈસરૉયની ફરમાનોની સત્તા છે. હિન્દુસ્તાન સરકારને વચ્ચે પડવાની કેટલીક સત્તા આપવાનું યોગ્યભુ છે જેથી સઘળા કટોકટીના પ્રસંગોને પહોંચી વળાશે; તેથી કરીને ખાસ આ સત્તા આપવા હું વિરૂદ્ધ છું.

૧૭. નીચેના કારણોસર પરાયત્ત વિષયોમાં વચ્ચે પડવાની હિન્દુસ્તાન સરકારને સત્તા આપવાની સુચના કરવામાં આવી છે:—

(૧) હિન્દુસ્તાન સરકારના વિષયોના વહિવટના રક્ષણ માટે.

(૨) હિન્દના અથવા એક કરતાં વધારે પ્રાંતના હિત માટે ઇષ્ટ હોય તે પ્રસંગે કાયદાનું સરખાપણું જાળવવા.

(૩) હવે પછી નક્કી કરવામાં આવે તેટલી હદ સુધી જાહેર નોકરીનું રક્ષણ કરવા.

(૪) એક કરતાં વધારે પ્રાંતને અસર કરતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા માટે.

૧૮. વળી મારા સહકારીઓ જલ્લામણુ કરે છે કે સ્વાયત્તખાતામાં થયેલા નિર્ણયને લીધે ગવર્નરના મત પ્રમાણે પરાયત્ત ખાતામાં અમુક પગલું ભરવાની જરૂર પડે અને પ્રધાન તે સામે વાંધો લેય તો પરાયત્ત ખાતામાં પણ હુકમો કાઢવાની ગવર્નરને સત્તા આપવી જોઈએ. સ્વાયત્ત ખાતામાં પણ એવા સંજોગોમાં ગવર્નર ખાસ હુકમો કાઢે તો તેમાં કાંઈ પણ ફેર રહેતો નથી. આનું પરિણામ એ આવે કે પ્રધાનની સત્તામાં વધારે કાપકુપ થશે.

૧૯. કારોબારીસભા અને પ્રધાનોના કામ માટેની વહેંચણીને લગતી નવી સૂચનાથી પ્રધાનોને કારોબારીસભાને સંપૂર્ણપણે આધીન બનાવાય છે. જમીનની મહેસુલ જેવા આવકના મુખ્ય સાધનો કારોબારીને હસ્તક રહેશે જ્યારે કેળવણી, જાહેર સુખાકારી તથા જાહેર બાંધકામો વીગેરે ખર્ચની સઘળી બાબતો પ્રધાનોના હાથમાં રહેશે. આ ખાતાંઓની ખીલવણી થવી જરૂરની છે. સામાન્ય સંજોગોમાં તેમને જોઈતું મહેસુલ કારોબારી મંડળ પાસેથી મેળવવાનું છે. આથી પ્રધાનો વસ્તુતઃ કારોબારી મંડળના કાણુ હેઠળ મુકાય છે. પ્રધાન અથવા પ્રધાનો ગવર્નરની સંમતિ શિવાય કર નાંખીને પણ નાણાં ઉભાં કરી શકે નહિ. અને હું અગાઉ જણાવી ચૂક્યો છું તેમ વારંવાર એવો પ્રસંગ આવશે કે ગવર્નર કાયદા માટે કમિટી સોંપવાને હક ધરાવશે. મારા સહકારીઓના મત પ્રમાણે તેમની સૂચના, પ્રધાનોને સોંપવામાં આવેલાં મહેસુલનાં સાધનો સુધારવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ રહેશે પણ જે મહેસુલ વધારી શકાય તેમ હોય તેના સાધનો, સૂચનાઓ પ્રમાણે તેમને હસ્તક નહિ પણ કારોબારી સભાને હસ્તક રહેશે. એ પ્રમાણે, આબકારી મહેસુલ શિવાય વધારી શકાય એવું કોઈ પણ મહેસુલ પ્રધાનોના હાથમાં રહેશે નહિ. પણ આબકારી મહેસુલ વધે તેમ કરવું એ આપણી નીતિ હોવી જોઈએ નહિ. વળી દરેક ખાતાને પોતાના જ લાભ માટે પોતાનું મહેસુલ વધારવાની લાલચ આપવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત હું

સ્વીકારતો નથી. મારા સહકારી વધુમાં જણાવે છે કે પ્રજાકીય વહિવટના કામ માટે નાણાં સાફ સરકારી કારોબારીઓને સત્તા હોવી જોઈએ નહિ. પણ સુચનાઓ પ્રમાણે પ્રધાનને એવી સત્તા કદી પણ મળશે જ નહિ કારણ કે નવા કર માટેના છેવટના ઠરાવની સત્તા પ્રધાનોને નહિ પણ ગવર્નરને છે. મારા સહકારીઓની સુચનાઓમાંથી એવો મત તરી આવે છે કે પ્રધાનો તથા કારોબારીસભા પોતાની ફરજ બજાવવામાં ભૂલ કરે તો તેને માટે દેશની પ્રજાને શિક્ષા કરવી જોઈએ. તે મત હું સ્વીકારતો નથી.

૨૦. આ બધા ઠરાવોની એકંદર અસર, પરાયત્ત વિષયોમાં પ્રધાન અને ધારાસભાને કાંઈ પણ ખરી જોખમદારી નહિ સોંપવાની એટલું જ નહિ પણ, તેમને કારોબારી સભાને વસ્તુતઃ આધીન રાખવાની થાય છે. વાસ્તે મારા સહકારીઓની યોજના ૨૦ મી ઑગસ્ટના જાહેરનામાંથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે કારણ કે તેનો અર્થ કાંઈ પણ જોખમદારી નહિ સોંપવાનો થાય છે. અને તેથી તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહિ. સૂચવેલી વ્યવસ્થા મુજબ પ્રધાનને હસ્તક સોંપાયલા ખાતાઓને જરૂર ખમતું પડશે. અને હાલની સ્થિતિનું અવલોકન કરતાં મેં બતાવ્યું છે કે કારોબારી સભાના હાથે તે ખાતાઓનું કાંઈ પણ સાફ થવાનો સંભવ નથી.

યોજનાના આ ભાગને લગતી છે તેટલા પુરતી મારી ટીકા એવી છે કે જ્યારે નામદાર શહેનશાહની સરકારે ઠરાવેલી રાજ્યનીતિ પ્રધાનો પર સરકારના ચોક્કસ કામોના સંબંધમાં જોખમદારી મુકવા માંગે છે ત્યારે હિન્દી પ્રધાન અને વાઇસરૉય ગવર્નરની સામાન્ય દેખરેખ હેઠળ એવી જોખમદારી મુકવા માંગે છે; મારા સહકારીઓ પ્રધાનોને તાબાના કારોબારી અમલદારો અને ખરેખરી ધારાસભાને તાબાનું એટલે ગવર્નર અને કારોબાર સભાના તાબાનું મંડળ બનાવીને એવી સઘળી જોખમદારી કાઢી નાંખવા માંગે છે અને પરિણામે માટે એ મંડળ કાંઈ પણ જોખમદારી વગરનું રહે છે. જો કે મારા સહકારીઓ, વરિષ્ઠ સરકારના તાબા હેઠળ કનિષ્ઠ સરકાર ઉભી કરવાનો પોતાનો ઇરાદો હોવાનો ઇન્કાર કરે છે.

સ્વાયત્ત વિષયો.

૨૧. હવે હું અનામત અથવા સ્વાયત્ત વિષયોનો સવાલ હાથ ધરીશ સ્વાયત્ત વિષયોની યોજનાને લગતા ઠરાવો સંબંધી હું ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યો

છું. તે ઉપરથી ધારાસભા અને પ્રધાન કેવા પ્રકારનો લાગવગ અથવા કેવી સત્તા ચલાવી શકશે તે જણાશે (જુઓ પારેગ્રાફ ૬) એ વિષય એટલો બધો અગત્ય છે કે, મારા સહકારીઓ તરફથી સૂચનાઓ થતી જાય છે તેના સંબંધનાં મારા વાંધાઓ સમજાવવા સાફ, પુનરૂક્તિ અથવા ધણું લખાણ થવાનો ભય રહેવા છતાં પણ તે બાબતોનો ફરી ઉલ્લેખ કરવા હું છુટ લઉં છું.

સુધારાની યોજના પ્રમાણે સ્વાયત્ત વિષયો માટે પણ કર નાંખવાની જરૂર પડે તોપણ ધારાસભાના પ્રતિનિધિ રૂપ પ્રધાન હોય તેની સંમતિ વિના તે કર નાંખી શકાય નહિ. તેથી પ્રજાકીય રાજ્યવહિવટનો પહેલો મુદ્દો સૂચવાય છે. વળી બેઉ સ્વાયત્ત તથા પરાયત્ત વિષયોનું આખું બજેટ કારોબારી સરકારે એકત્ર મળીને તૈયાર કરવાનો છે. આ પ્રમાણે પ્રધાનને બજેટ નક્કી કરવામાં મજબુત અવાજ રહેશે. તે કાંઈકોઈ ત્રાહિત નથી કે જે સલાહ આપ્યા કરે અને તે સલાહ પ્રમાણે ચાલવું ન ચાલવું એ કારોબારી સભાની મુનસરી રહે. કારણકે બજેટની સૂચનાઓ બધે સ્વાયત્ત વિષયોને લગતી પણ સૂચનાઓ બાજબી ઠરાવી શકે તેમ ન હોય તો, તે નવો કાયદો હાથ ધરશે નહિ તેમ ધારાસભાને સમજાવી શકશે પણ નહિ. તેજ પ્રમાણે સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં હોય તેટલે સુધી તેનો કોઈ પણ રીતનો અંકુશ પણ ન રહેશે કારણકે છેવટનો નિર્ણય કારોબારી મંડળે કરવાનો છે. વળી, સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં, બજેટના કોઈ પણ ઠરાવના સંબંધમાં પ્રધાન તથા કારોબારી મંડળ વચ્ચે મતભેદ પડે તો પ્રશ્નનો નિર્ણય ગવર્નરે કરવાનો છે. ગવર્નરે પરાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં પણ બેબેદાર છે અને બે કાંઈ નવો કર નાંખવાનો હોય તો તે પ્રધાનની સંમતિથીજ થઈ શકે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને કામ લેવાનું છે. આ સંજોગોમાં પ્રધાન કરકસર તથા કાપકુપ કરવામાં સ્વાયત્ત વિષયોપર લાગવગ ધરાવશે. તેજ પ્રમાણે પ્રધાનને પણ પોતાના પરાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં કારોબાર મંડળના અનુભવ તથા તેની સલાહનો લાભ મળશે. અને પરાયત્ત તથા સ્વાયત્ત વિષયો વચ્ચે વહેંચી આપવાના પ્રમાણનાં સંબંધની સલાહ તરફ પુરતું ધ્યાન આપવું પડશે. અને કારોબાર મંડળના સભ્યો, પરાયત્ત વિષયોમાં કરકસર અને ખર્ચના સંબંધમાં લાગવગ ધરાવશે. વળી ત્યાર પછી

તેમાં એક ઘણો અગત્યનો ઠરાવ છે; આખું બજેટ ધારાસભા સમક્ષ રજુ કરવાનું હોય છે. અને ગવર્નર ખાસ કારણોસર ફેરવે નહિ તો, ધારાસભાના ઠરાવો, સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં પણ બંધનકારક થશે. (પારેઆફ ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૫૬ તથા ૨૫૭).

ઉપર જણાવેલી સુચનાઓથી પ્રધાન અને ધારાસભાને, નાણાને લગતાં તથા સ્વાયત્ત વિષયના સંબંધમાં તેના પર આધાર રાખતા સૌથી અગત્યના પ્રશ્નમાં લાગવગ મળે છે. તે સંતોષ કારક છે અને સંગીન સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી છે. મારા સહકારીઓએ સૂચવેલા ફેરફારો સ્વીકારવામાં આવે તો સુધારાના રીપોર્ટમાં તેમને આપવામાં આવેલી આ લાગવગમાં ઘટાડો થાય છે.

હિન્દી સરકારે સૂચવેલા ફેરફારો.

૨૨. ગવર્નર ખાસ કારણોસર બજેટમાંના ઠરાવો પાછા ફેરવે નહિ તે શિવાયને પ્રસંગે આખા બજેટ ઉપર ધારાસભાના ઠરાવો સરકારને બંધનકારક થશે એ અગત્યનો ઠરાવ પડતો મૂકવાને તેઓ કહે છે. હિન્દુસ્થાન સરકારે હવે દરેક બજેટના ઠરાવને એક ભલામણ તરીકે ગણવા માંગે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે સુધારાના રીપોર્ટની યોજનાનું આ ગંભીર ઉલ્લંઘન છે. એવું કહવામાં આવે છે કે જો ગવર્નર ધારાસભાના ઠરાવ વિરુદ્ધ ઠરાવ નક્કી કરે તો તેની સ્થિતિ ઘણી અગવડ ભરેલી થઈ જશે અને જો ધારાસભા વર્ષોવર્ષ અમુક પગલાં સામે ઠરાવ પસાર કરી જાય તો એ પદ્ધતિ ચાલુ રાખવી એ લગભગ અશક્ય છે. ઠરાવનો મૂળ ઉદ્દેશજ એ છે કે વિરુદ્ધમાં કાંઈ પણ મજબૂત કારણો ન હોય તો, ધારાસભાનો મત બંધનકારક થશે. અને મારા ધારવા પ્રમાણે સુધારાના રીપોર્ટમાંની યોજનાની વિરુદ્ધ ચાલવાથી તેની કિંમત ઘણે દરજ્જે ઘટી જાય છે.

૨૩. મારા માનવંતા સહકારીઓએ બીજા કેટલાક ફેરફારો સૂચવ્યા છે જેથી પ્રજાનો તથા હિન્દીઓનો લાગવગ તેઓ તદ્દન કાઢી નાંખે છે.

એક એકત્ર બજેટ અને એકત્ર નાણાંની રકમને બદલે તેઓ પ્રધાને તથા કારોબારી મંડળ માટે જુદી જુદી નાણાંની રકમો ઉભી કરે છે. તેના પરિણામે પરાયત્ત વિષયો માત્ર ગવર્નર અને પ્રધાનજ નક્કી કરશે.

સ્વાયત્ત વિષયોનાં બજેટ ગવર્નર તથા કારોબારી સભાના બીજા સભ્યોજ નક્કી કરશે. પરાયત્ત વિષયોના વહિવટ માટે કર નાખવાનું કામ પ્રધાનોને હસ્તક રહેશે. અને તેજ પ્રમાણે સ્વાયત્ત વિષયો માટે કર નાખવાનું કારોબાર મંડળના સભાસદોને હસ્તક રહેશે. ગવર્નર નામંજુર કરે અથવા વીટો કરે તે શિવાય ઠરાવો બંધનકારક ગણવાનો નિયમ તેઓ સ્વીકારતા નથી. કાઉન્સિલના ઠરાવોનો માત્ર બલામણુ તરીકેનોજ અમલ થશે.

આ સંઘનાનું પરિણામ એ આવે કે સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં, બજેટ નક્કી કરવામાં પ્રધાનને અથવા ધારાસભા કાંઈ પણ ખરો અવાજ રહેશે નહિ. આ નવી સુચનાઓ ખરો હેતુ આવો જણાય છે. બજેટ નક્કી કરવામાં ખરેખરી પ્રજાકીય લાગવગ તદ્દન જતી રહે છે. પ્રધાન કે પ્રજાકીય સભાને કરના સંબંધમાં નિર્ણયકારક અવાજ મળશે નહિ, કારણ કે કર માટેનો ખરડો કારોબારી સભાનો સભાસદજ રજુ કરશે. અને જો ધારાસભા તે પસાર કરે નહિ તો, ગ્રાંડ કમિટીઓથી બીજી રીતે ગવર્નરને પસાર કરવી લેવાનો માર્ગ રહે છે. સ્વાયત્ત વિષયો પર કરકસર અને ખર્ચની દિશામાંની પ્રધાનની લાગવગ પણ કાઢી નાંખવામાં આવી છે. મારા ધારવા પ્રમાણે સુધારાની યોજનાની કિંમત તેથી મોટે દરજ્જે ઘટી જાય છે. અસલ સુચનાઓના હવે જે ફેરફારો સુચવ્યા છે તેમાંના કોઈ પણ હું સ્વીકારી શકતો નથી.

૨૪. આ પદ્ધતિનાં ફાયદાઓ સંબંધી એવું કહેવામાં આવે છે કે પ્રધાનો તથા કારોબારી સભાને તેમના સાધનો શું છે, તેમની સિલિક શું છે અને તેથી કેટલા પ્રમાણમાં તેઓ ખર્ચને પહોંચી વળશે તથા ક્યારે નવો કર નાખવો પડશે એ જાણવાનું મળશે. તેથી મહેસુલી ખાતામાં જે સુધારાની આશા રાખી શકાય તેનો લાભ દરેક ખાતાને મળશે. વારતે મહેસુલના સાધનો વિસ્તૃત કરવા તથા તેની ખીલવણી કરવાને લાલચ મળશે કારણ કે તેમની મહેનતના ફળમાં બીજા ખાતાઓ ભાગ લઈ શકશે નહિ. વળી એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે દરેક પોતપોતાના હેતુ માટે કરજો નાણાં લઈ શકે. એમ માની લઈએ કે મહેસુલો જુદા પાડવામાં વહિવટને સગવડો રહેલી છે તો પણ આ વહિવટની સગવડોથી સ્વાયત્ત ખાતાના નાણાં પરની પ્રજાકીય લાગવગ તમે તેથી તદ્દન કાઢી નાંખો છો એ વાતને જરા પણ ટેકા આપી શકાય

એમ નથી. આ મોટા વાંધાના સંબંધમાં, સઘળા સ્વાયત્ત વિધાયો પ્રધાનો તથા ધારાસભાની લાગવગમાંથી તદ્દન બાતલ રાખવા જોઈએ એ શિવાય બીજો કોઈ પ્રત્યુત્તર મળી શકતો નથી. હું તે કબુલ રાખી શકતો નથી. બીજી તરફ કો-એસે એવો વાંધો રજુ કર્યો છે કે સુધારાની યોજનાના રીપોર્ટમાં સુચવેલી ગોઠવણ મુજબ પરાયત્ત વિધાયોને માત્ર દુકડાજ મળશે અને સ્વાયત્ત વિધાયોની જરૂરીયાતોને લીધે જરૂરનો થઇ પડેલો કર નાંખવાનું નાખુશી ભરેલું કામ હમેશાં પ્રધાનપર નાંખવામાં આવ્યું છે. નાણાની જુદી રકમની યોજનાને ટેકા આપવા સાફ મારા સહકારીઓએ આ દલીલનો લાભ લઈ લીધો છે. હિન્દી લાગવગને મજબુત બનાવવા માટેની આ દલીલથી તે ઉરાડી નાંખવામાં આવે તો તે અસાધારણ બનાવ કહેવાય. યોજનામાં જે સભામતીના ઉપાયો રાખેલા છે તે સંબંધી હું ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યો છું. પ્રધાનની સંમતિ વગર કોઈ પણ કર નાંખી શકાશે નહિ. કરની આવકનો પ્રધાન અડસટો બાંધશે. કારોબારી મંડળનો કોઈ પણ સભાસદ તેથી કરીને સ્વાયત્ત વિધાયોના દાવા માટે ભારે દબાણ કરે તેઓ સંભવ નથી. અને ખાસ કરીને થોડા વર્ષ પછી કમિશન તપાસ કરશે તે જોતાં તો તે તેમ કરશે નહિ. અને જો તે તેમ કરે તો, તેનો છેવટનો નિર્ણય ગવર્નર, જે પરાયત્ત તથા બીજા વિધાયોના વહિવટમાં સંબંધ ધરાવે છે તેને હાથ રહેશે. આ સઘળા ઉપરાંત ધારાસભા બજેટ ઉપર અભિપ્રાય આપશે અને એક જોખમદાર ગવર્નર તેમની વિરુદ્ધ ઠરાવ કરીને સ્વાયત્ત વિધાયોની તરફેણમાં બજેટના ઠરાવો પાછા મુકશે. વાસ્તે પરાયત્તો વિધાયોને ખમવું પડશે એ સંભવિત નથી. અને હું મજબુતપણે માનું છું કે આ દલીલને જુદી તીજોરીની તરફેણમાં વજ્રદ મળવું જોઈએ નહિ. કારણ કે તેથી હાલના ઠરાવો કરતાં વિશેષ પ્રગતીય મતની વિરુદ્ધ અમલ થશે. હિન્દી રાજ્યદ્વારીએ જે ભય દર્શાવ્યો છે તે રીપોર્ટની ભાષાને લઇને છે. સ્વાયત્ત વિધાયોને પરાયત્ત વિધાયો કરતાં પ્રથમ હક મળશે એમ કહેવાને બદલે, તે દૂર કરવા સાફ હું માત્ર એટલુંજ કહીશ કે કારોબારી સરકાર એકત્ર મળીને પરાયત્ત અને સ્વાયત્ત વિધાયોનું મહેસુલ વહેંચી આપશે. જો પ્રધાનો તથા સભાના મેમ્બરો તે વિષે એકમત થાય નહિ તો ગવર્નરને તેનો નિર્ણય કરવાનો હક છે. તેની અસર સંપૂર્ણપણે તેની તેજ છે. કારણ કે જો સ્વાયત્ત

વિષયો માટેની જોગવાઈના સંબંધમાં પ્રધાન એકમત ન થાય તો તેનો નિકાલ ગવર્નરને જ કરવાનું યોજનામાં ઠરાવેલું છે. મારા સહકારીઓ કર નાંખવા માટે ગવર્નરની સંમતિ જરૂરની હોવા બાબત જે સૂચના કરે છે તે સુધારાની યોજનાના રીપોર્ટનો એક ભાગ છે પણ તે જ્યારે જ્યારે મતભેદ હોય તેના સંબંધમાં છે. મહેસુલની વહેંચણી પછી કરની જરૂરીઆતના સંબંધમાં વિચાર ચલાવવો જોઈએ. પણ તેના સંબંધમાં રીપોર્ટમાં ઠરાવેલી અવશ્યની શરત પાળવી જોઈએ. તે શરત એ કે પ્રધાનની સંમતિ શિવાય કાંઈ પણ કર નાંખવો જોઈએ નહિ. મુસદ્દો કાણે રજુ કરવો એ બાબત ગવર્નરને હસ્તક મુકવો યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે જે સલાહના આતાને નવા કરની આવકની જરૂર હોય તેણે ખરડો રજુ કરવો જોઈએ.

૨૫. મહેસુલ જુદું પાડવામાં વહિવટને લગતી સગવડો રહેલી છે એમ મેં ધારી લીધું છે. મારા સહકારીઓ કયુલ કરે છે કે સુધારાના રીપોર્ટની સૂચનાઓ પર હિન્દુસ્થાનમાં કાંઈ પણ ટીકા થઈ નથી. એ સંજોગોમાં કાંઈ પણ ફેરફારો કરવાનું બાજબી નથી. તેઓ એવું જણાવે છે કે સ્વાયત્ત વિષયોના અર્થમાં સંગીન વધારો કરવો હોય તો તે પ્રધાનોની મુનસફી પર રહેશે, જો કે બજેટના ઠરાવ ના પાડવાથી જે પરિણામો ઉપરિચિત થાય તેને માટે તેમને કાંઈ જોખમદારી ન હોય. પણ આ પ્રસંગ અસંભવિત છે, કારણ કે પ્રધાનો તથા કારોબારી મંડળ વચ્ચે કાંઈ પણ તકરાર પડે તો તેનો નિર્ણય ગવર્નરે કરવાનો છે. તેમની દલીલને ટેકો આપવા સાફ તેઓ એમ માની લે છે કે ગવર્નર પોતાની અસાધારણ સત્તાની રૂપે સ્વાયત્ત વિષયોના અર્થની જોડવણ કરવા દબાવેલું કરે અને પરાયત્ત વિષયો માટે પ્રધાનો પાસે પુરતાં નાણાં રહેવા દેય નહિ. ગવર્નરને પ્રધાન ઉપર દેખરેખ અને નિર્બંધની જે સત્તા છે (અને આ સત્તામાં મારા સહકારીઓ પુષ્કળ વધારો કરવા કહે છે) તેની રૂપે, સ્વાયત્ત વિષયો માટે નાણાંની જરૂર ન હોય તો પણ ગવર્નર, પ્રધાનને મળી શકતાં નાણાંમાં ટાપકુપ કરે તો શું પરિણામ આવે ? આવા આવા અનુમાનો કરવામાં આવે તો, કાંઈ પણ અંધારણમાં કામ લેવું અશક્ય થઈ પડે. વળી, સ્વાયત્ત વિષયોની ટીપમાં આવેલાં મહેસુલના સાધનો દ્વારા મજેલી આવકમાંથી, તે વિષયોના તથા કાયદો, ન્યાય અને પોલીસના

વહિવટ માટે જોગવાઈ કર્યા પછી, મોટી સીલક બાકી રહેશે કે ને, મહે-
સુલના સાધારણ વધારાથી, વધતા જતા ખર્ચને પહોંચી વળવા પુરતી
થશે. એ ખાતાંઓ માટે કાંઈ પણ કર નાખવાની અથવા ઉછીકાં નાણાં
લેવાની ભૂતકાળમાં જરૂર પડી હોય કે કેમ અને ભવિષ્યમાં પડશે કે
કેમ તે વિષે મને સંદેહ રહે છે. અમુક મુદત માટે મહેસુલ નક્કી કરીને
મારા સહકારીઓ વાર્ષિક ચર્ચા કાઢી નાંખવા માંગે છે. આમ કરવાથી
નાણાં ઉપર ધારા સભાની જે કાયદેસર સત્તા છે તેમાં નડતર થશે. આવી
રીતે નક્કી કરવાથી, બીજી રીતે બિન જરૂરનું હોય ત્યાં કર નાંખવાની
અથવા ઉછીકાં નાણાં લેવાની જરૂર પડશે. અને જોખમદારીથી મુક્ત
થઈ નકામા ટીકા તથા અણરાગ ઉત્પન્ન થશે. સામાન્ય રીતે મારે કહેવું
પડે છે કે આખા રીપોર્ટમાં મારા સહકારીઓ એવી કલ્પનાઓ કરી છે
કે જેથી પ્રધાનો ઉપર સખત અંકુશ મુકવાની દેખીતી જરૂર જણાઈ છે.
ગવર્નરે કોઈ પણ સંજોગોમાં પ્રધાનની આડે આવશે નહિ તેમજ પ્રધાન
અને કારોબારી સભાના સભ્યો વચ્ચેની તકરારનો નિર્ણય કરી શકવા
માટે કાંઈ પણ ઠરાવ નથી એમ મારા સહકારીઓએ અગાઉથી માની લીધું
છે. મારા ધારવા પ્રમાણે સુધારાના રીપોર્ટમાંના ઠરાવોથી, સઘળા વાંધા-
ઓને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર મળે છે.

૨૬. મારા સહકારીઓ વળી એવા મતનાં છે કે કારોબારી સભામાં
એક વધારે અમલદાર નીમવો જોઈએ, જે સાધારણ રીતે સિવિલિયન
હશે. રીપોર્ટ માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, પ્રધાનોને સરકારનું કેટલુંક
કામકાજ સોંપવાથી, એક યુરોપીઅન અને બીજો હિન્દી હોય એવા
બે સભાસદોની કારોબાર સભા રાખવાનું અશક્ય થઈ પડશે. અને બે
યુરોપીઅનોને બદલે એક રાખવાથી જાણે કે હિન્દીતત્વમાં વધારો થયો
હોય એમ લેખવામાં આવ્યું હતું. છતાં મારા માનવંત સહકારીઓ
તેમની એ સુચનાના ટેકામાં એવી દલીલ લાવે છે કે ગવર્નર જે ઈંગ્લાં-
ડથી આવનાર નવોજ માણસ છે તેને કાઉન્સિલના સભાસદ તરીકે સલાહ
આપનાર એકજ યુરોપીઅન રહેશે. વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું
છે કે એક વધારે સભાસદને પણ કામ મળી શકશે. રીપોર્ટ ઘડવામાં
આવ્યો ત્યારે એવો નિર્ણય લાવવામાં આવ્યો હતો કે કારોબારી સભાના
ત્રણ સભ્યો માટે પુરતું કામ રહેશે નહિ. આ નિર્ણય કાંઈ પણ આધાર

વગરનો હોય એમ જણાતું નથી. સને ૧૯૧૧ પહેલાં માત્ર બેજ સભા-સદો હતા. હમણા ત્રણ છે. તેમણા કામનો મોટો ભાગ પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે. કામના ધોરણ ઉપર એક વધારે સભાસદની નિમણૂક કરવા બાબત કાંઈ પણ કારણ જણાતું નથી તે વિષે મને ખાત્રી છે. રીપોર્ટમાં આપેલા બીજા કારણમાં સમાયલો વાંધો મંજૂર છે. તેથી કરીને કારોબારી સભાનું હિન્દીતત્વ વિશેષ કરીને પ્રમાણમાં ઓછું થઈ જશે. બે અંગ્રેજ અમલદારો સામે એક હિન્દી સભાસદને કાંઈ પણ તક મળશે નહિ. સલાહ લેવા અથવા મસલત ચલાવવા માટે ખાતાનો સેક્રેટરી મળી શકે તેમ છે. સેક્રેટરી હાજર રહેશે અથવા હાજર રહેવાની છુટ રહે. અદાલતી અથવા એવા કોઈ વધારાના સભાસદની જરૂર નથી. વાસ્તે સ્વાયત્ત વિષયોમાં, બજેટ તથા કરના સંબંધમાં મારા સહકારીઓએ સુચવેલા ફેરફારો સાથે જો એક વધુ સભાસદ નીમવામાં આવે તો; સુધારાના રીપોર્ટના હિન્દીઓને અથવા પ્રતિનિધિઓવાળી ધારાસભાઓને જે લાગવગ અથવા સત્તા આપવામાં આવી છે તે વસ્તુતઃ નષ્ટ થઈ જશે. સુરાબ્ય વહિવટના હિત ખાતર યોજનાથી વેગળા જવાનું શું સલાહકારક અથવા જરૂરનું છે ?

૨૭. પ્રથમ, આપણે બજેટનો સવાલ લઈશું અને પ્રાંતિક સરકારો ઉપર સામાન્ય કાયમના હુકમોથી તથા હિન્દી વજર તરફથી જે અંકુશો રાખવામાં આવ્યા છે તેનો વિચાર કરીએ. અમુક પગાર મેળવતા અંગ્રેજ અમલદારની નિમણૂક કરવા સાધારણ રીતે ગેઝેટેડ અંગ્રેજ અમલદારની નિમણૂક થાય એવી નવી જગ્યા ઉભી કરવા, અમુક માસિક પગાર કરતાં વધારે પગારની કોઈ પણ નવી જગ્યા ઉભી કરવા, મારા ધારવા પ્રમાણે એક હજાર ઉપરાંતનું મહેનતાણું આપવા તથા ઘણા વિશેષ પ્રસંગો શિવાય જમીનની ગ્રાન્ટ આપવા સાથે હિન્દી પ્રધાનની મંજૂરી લેવી પડે છે. મોટર ગાડીઓ ખરીદવાના હકનો એટલો બધો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો કે હવે તે હિન્દી પ્રધાનની મંજૂરી વગર જાહેર કામકાજ માટે ખરીદી શકાતી નથી. આ માત્ર થોડા હુકમો છે. એવી જાતના બીજા ઘણા છે. પ્રાંતિક સરકારો ઉપર કેવા પ્રકારના અંકુશો મૂકવામાં આવેલા છે તે આ ઉપરથી જણાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેમના અ-કારો ચલાવવા માટે કેટલીક બારીક દેખરેખની જરૂર જણાય છે તે પણ

સિદ્ધ થાય છે. આવા કોઈ પણ અંકુશોની ભવિષ્યમાં જરૂર ન પડે એવું ધારવાને કાંઈ કારણ નથી. આ સૂચનાઓથી અમે સ્થાનિક સરકારોને નિમણૂક કરવાના વધારે હક આપવા માંગીએ છીએ, જેથી કરીને તે એક હજાર રૂપિયા કરતાં પણ વધારે ભારે પગારવાળા અમલદારોની પણ નિમણૂક કરી શકે. અમે તેમને એવી સત્તા આપવા માંગીએ છીએ કે જેથી, લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ સમાયલો હોય એવી યોજનાઓ તે હિન્દુસ્તાન સરકાર અથવા હિન્દી પ્રધાનને લખ્યા શિવાય અમલમાં લાવી શકે. જો કર આપનારના હિતમાં સ્થાનિક સરકાર પર ખારીક દેખરેખ રાખવાનું હિન્દુસ્તાન સરકાર અથવા હિન્દી પ્રધાનને જરૂર જણાયું હતું તો પ્રજાકીય અંકુશ વધારવાના કારણસરજ તે દેખરેખ કમી કરી શકાય. લોર્ડ કર્ઝને દરેક ખાતામાં નાણાં તથા તે ખાતું વધારવા માટેના વધતી જતી વલણ સંબંધી ટીકા કરી છે અને મારા માનવા પ્રમાણે જે કોઈ વહિવટકર્તાએ આ પ્રશ્ન પર વિચાર ચલાવ્યો હોય તે પણ એજ પ્રમાણે કહેશે. ધારાસભાનો બજેટ ઉપર જે અંકુશ રાખ્યો છે તે કાઢી નાંખવાને બદલે મને એમ લાગે છે કે હિન્દુસ્તાન સરકારે તથા હિન્દી પ્રધાને અંકુશો ઓછા કરીને સ્થાનિક સરકારોને વધારાની સત્તાઓ આપવાનું જે સુચવ્યું છે તેથી કરીને સુધારાના રીપોર્ટમાં પ્રધાન તથા ધારાસભાને જે અધિકારો આપ્યા છે તેની જરૂર છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક વધારાની સત્તાની જરૂર છે. હિન્દમાં સરકારો પર, અંગ્રેજોની નિમણૂકોના સંબંધમાં અંકુશો મુકવામાં આવ્યા હતા કારણ કે એવું ધારવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દીઓને નહિ તો કાંઈ પણ તક મળશે નહિ.

તેજ પ્રમાણે, ઉદ્યોગિક ખીલવણીના, ઇન્સાફી તથા કારોબારી ખાતાં જુદા પાડવા બાબતના તથા ધારા સભાની સંમતિ વગર વર્ષોવર્ષ નક્કી કરેલા કરમાં વધારો કરવાના પ્રશ્નો લઇએ. આ સઘળાં ખરેખર નાણાંને લગતા વિષયો છે. અને સુધારાના રીપોર્ટની યોજના પ્રમાણે આ સઘળાના સંબંધમાં સરકારની રાજ્યનીતિ ઘડવામાં પ્રજાકીય સભાને ઘણી લાગવગ રહેશે. હિન્દુસ્તાન સરકારની સૂચનાઓથી, એ ઘણા મહોટા પ્રશ્નો નક્કી કરવામાં ધારા સભાને તથા પ્રધાનને કાંઈ પણ અવાજ રહેશે નહિ. વાસ્તે એ સુધારાના રીપોર્ટથી ઘણુંજ વિશ્દ્ધ છે. આ બાબતોને લગતા સવાલોના સંબંધમાં સુધારા માટે જે મજબૂત લાગણી ઉભી થાય

છે તે મારા સહકારીઓ સમજતા નથી એવો મને લાગ રહે છે. તે ઉપરથી જે ઘણા અગત્યના વિચારો ઉભા થાય છે તે તરફ તેઓ તદ્દન દુર્લભ રહે છે. ઉપર જણાવેલી બાબતોમાં જ ઉદાર રાજ્યનીતિના ધોરણે કામ લેવાનું છે તે સંબંધમાં કોન્ટ્રેસપક્ષમાં તેમજ મારા જાણવા મુજબ હિન્દીઓમાં કાંઈ પણ મતભેદ નથી. હિન્દી પ્રધાન તથા વાઇસરોયને અર્પણ કરેલાં માનપત્રોમાં આ મુશ્કેલીઓ તરફ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

આવા સંજોગોમાં જો આ અંકુશો દૂર કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં જાહેર નાણાની મોટી ખર્ચાદી થવાનો અથવા મહાન ભયંકર અસંતોષ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે એમ માન્યા શિવાય હું રહેતો નથી. વાસ્તે મારા સહકારીઓની નવી સૂચનાઓ સામે હું અગાઉ જણાવી ચૂક્યો છું તેમ સુધારાના રીપોર્ટની યોજનાને ટેકા આપીશ એટલું જ નહિ પણ તે દિશામાં જરા આગળ વધવા માટે એમ ઠરાવીશ કે બજેટમાંની સ્વાયત્ત વિષયોને લગતી દરખાસ્તો પાછી ફેરવવાની ગવર્નરની સત્તા એવી રીતે વપરાવી જોઈએ નહિ કે જેથી સામાન્ય રીતે જે નોકરીઓને લાભ ન મળી શકતો હોય તેને લાભ મળે અને સ્વાયત્ત વિષયોના હિત ખાતર હાલમાં જે કાર્યો માટે હિન્દી વજરની મંજૂરી મેળવવી પડે છે તેના સંબંધમાં, હિન્દી વજરની સંમતિ વગર ગવર્નર કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકે નહિ. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે પરાયત્ત વિષયોની બાબતમાં પ્રધાનની ખસેડી મૂકવાની કાઉન્સિલને સત્તા છે અને સ્વાયત્ત વિષયોની બાબતમાં એવી સત્તા નથી.

૨૮. હવે બજેટનો અગત્યનો પ્રશ્ન મૂકીને તેટલોજ અગત્યનો સુલેહ અને વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન હું હાથ ધરીશ. જો ફિતુરની શરૂઆત મુંબઈમાંથીજ થઈ હોય તો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ, કલેક્ટર તરફથી પ્લેગને લગતા નિયમોનો સખત અમલ થવાને લીધે હતું. અને જો દેશના રાજ્યવહિવટમાં હિન્દી તત્વ મજબુત હોત તો આ પ્રમાણે બનતે નહિ. તેજ પ્રમાણે પૂર્વ બંગાળની સરકાર તરફથી જે ખરાબ અમલ થતો હતો તેને લીધે બંગાળમાં ખરેખરો રાજ્યદ્રોહ વધ્યો હતો, જે પણ વસ્તુતઃ મુશ્કેલ થાત. અત્યાર આગમ્ય અમે જે કાયદો પસાર કર્યો છે તે મુજબ તથા કેટલાક અસાધારણ પ્રસંગોને પહોંચી વળવા માટે છેલ્લી સદીની શરૂઆત

તમાં પસાર કરેલા નિયમો મુજબ, પ્રાંતમાંની કારોબાર સરકાર, માજિસ્ટ્રેટ અથવા કોઈપણ ઇન્સાફી અમલદારના હુકમો વગર કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા અથવા બોલવાની છુટ છીનવી લઈ શકે. છાપખાનાની સ્વતંત્રતા પણ કારોબારીના હુકમથી ખુંચવી લઈ શકાય. સાધારણ અદાલતોની હુકમત લઈ લેવામાં આવી છે. કોઈ પણ માણસ ગવર્નર ઉપર ટીકાઓ કરે તો, તેની સ્વતંત્રતા તથા માલમિલકત, તેની સામેનો આરોપ દેશની સાધારણ અદાલતમાં સાબિત કરવાની તક આપ્યા શિવાય ખુંચવી લેવાની ગવર્નરને સત્તા છે. આ કાયદાથી પ્રાંતના ઉપરીને પસંદ ન હોય તેવી જાતની ટીકાઓ કરવાની કોઈપણ હિન્દી પત્ર હિંમત કરે નહિ. સિવિલ સર્વિસ અથવા અધિકારી મંડળ સામેની કોઈ પણ ચળવળ, પ્રાંતના સિવિલિયન ઉપરી હેઠળ ભાગ્યેજ સંભવિત થઈ શકે. સ્વરાજ્યની ચળવળ બદલે કોઈપણ કાયદેસર ચળવળ માત્ર કારોબારી સરકારની મુનસરીથી, ઇન્સાફ વગર દાખી દેવામાં આવે. આ સંજોગોમાં મને આવશ્યક લાગે છે કે હિન્દી તત્વ તથા પ્રજાકીય તત્વ પ્રાંતના વહિવટમાં મજબુત હોવું જોઈએ. નહિ તો કાઉન્સિલની નિરૂપયોગીતાને લીધે થયેલાં અનિષ્ટો આપણે ખચિત કાયમના કરી નાંખીશું અને રીપોર્ટમાં તાણી તોડીને બતાવવામાં આવ્યું છે તેમ એ કાઉન્સિલ, અધિકારી તથા ગ્રિન-અધિકારી વચ્ચેના વધતા જતા અન્તર માટે જોખમદાર છે.

ગ્રાન્ડ કમિટીઓ.

૨૯. એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે ગવર્નરને એમ લાગે કે “કોઈ પણ પ્રાંતની અથવા પ્રાંતના ભાગની સુલેહ માટેની અથવા સ્વાયત્ત વિષયો માટેની પોતાની જોખમદારી અદા કરવા સાફ અમુક કાયદો કરવો જરૂરનો છે તો સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં કાયદો ધડવા માટે ધારા સભાના સભાસદોમાંથી ગ્રાન્ડ કમિટીઓ રચવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. સ્વાયત્ત વિષયોના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે કાયદાના આવા અસાધારણ સાધનોની જરૂર પ્રજાના મોટા ભાગની ગરીબાઈ, અજ્ઞાનતા તથા નિરાધાર સ્થિતિને લીધે છે પણ તે કારણસર એક ધારા સભા કે જે તેમનું હિત યોગ્ય રીતે જાળવશે નહિ તેની દયા ઉપર તેમને મૂકી શકાય નહિ. વળી એવું કહેવામાં આવે છે કે જનસમુહ રાજકીય જીવનમાં કોઈ પણ ભાગ લેશે નહિ. અને તેથી કરીને, મહેસુલને લગતા સધા:

પ્રશ્નો એટલે કે જમીનદાર તથા ગણોત્તીઆ વચ્ચેના સંબંધથી ઉભા થતા સંધળા પ્રશ્નો કારોબારી સરકારને હસ્તક રહેવા જોઈએ. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે બ્રિટિશ વ્યાપારી હિત તથા ઉદ્યોગો વીગેરેને લગતા બીજા પ્રશ્નોનું રક્ષણ કરવા એવી સત્તા જરૂરની છે. વર્ગો તથા કોમો વચ્ચે ઉભા થતા સંધળા મહાન પ્રશ્નો સાધારણ ધારા સભાને હસ્તક રહેવા દેવા જોઈએ નહિ. હું અગાઉ જણાવી ચુક્યો છું કે દેશના સારા વહિવટના હિતમાં આવી અસાધારણ સત્તાની જરૂર છે કે કેમ તે વિષે સંશય રહે છે. આપણી ચુંટણીનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતું જાય છે; માંહોમાંહે મતદેર ઉભો થાય એવી જાતના સંધળા હિતસંબંધ તથા વિચારોને પ્રતિનિધિત્વ મળશે. અને જો, આ સંજોગોમાં, સરકારને બહુ-મતિ ન મળે તો તે ખોટામાં હોવાનો ભારે સંભવ છે. ગ્રાન્ડ કમિટી, ઉપરથી તો પ્રજાકીય સભા ઉપર અંકુશ માટે હોય એમ દેખીતી રીતે જણાય છે. અને તેથી તે નહિ ઇચ્છવા જોગ મંડળ છે. તેથી સ્થાનિક કારોબારી તથા ધારા સભા વચ્ચે નકામી વિરૂદ્ધતા ઉભી થશે અને જો તે ઉદ્દેશ બીજી રીતે સાધી શકાતો હોય તો તે રાખવી ઇષ્ટ નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે, સંધળા સ્વીકારસૂચક કાયદા માટે વડી ધારાસભા તરફનું રક્ષણ, તથા સ્થાનિક ધારાસભાએ પસાર કરેલા સંધળા કાયદા માટે ગવર્નરને સામા થવાની તથા વાઈસરાયને ના પાડવાની સત્તા તથા અગત્યના પ્રસંગોએ ફરમાનો કાઢવાની સત્તા તદ્દન પુરતી છે. આથી સ્થાનિક ધારાસભાએ નામંજુર કરેલાં પગલાંપર વડી ધારાસભામાં તે દાખલ કરવામાં આવે તે પહેલાં સંભાળપૂર્વક વિચાર ચલાવવામાં આવશે. હિન્દુસ્તાન સરકારના કાયદા સંબંધી વાંધાઓ સુધારાના રીપોર્ટના ૨૪૮ માં આપેલા છે. પ્રથમ વાંધો જે લેવામાં આવ્યો છે તે એ કે એવા કાયદા પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ છે. કારણ કે તે સિદ્ધાંત મુજબ પ્રાંતિક સરકાર તેના કાયદા ઘડવાના કામમાં સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. પ્રજાકીય અંકુશ વધારવા માટેના લોર્ડ હાર્ડિંગના સને ૧૯૧૧ ના ખરીતામાં પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા માટે વચન આપવામાં આવ્યું હતું. જો પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાથી ધારાસભાપર કારોબારીસભાની સત્તામાં વધારો કરવાનો ઇરિદો હોય તો અમને એવું કહેવાની પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા જોઈતી નથી. ઉલ્લેખ, સુધારાના રીપોર્ટમાં એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે

હમણા હિન્દુસ્તાન સરકાર અથવા હિન્દી વજીર તાબાની સરકારપર જે નિર્બંધ રાખે છે તેને બદલે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રજાનો અંકુશ વધારવામાં આવે તેટલા પ્રમાણે તે ઓછો કરવો. વાસ્તે, જ્યારે એક પ્રાંતિક સરકારે અમુક કાયદો પસાર કર્યો હોય ત્યારે હિન્દુસ્તાન સરકારે અથવા હિન્દી વજીરે બને તેટલું ઓછું વચ્ચે પડવું એ વ્યાજબી છે. પણ જે કાયદો ધારા સભાએ નામંજૂર કર્યો હોય તે કાયદો એક ગ્રાન્ડ કમિટી દ્વારા પસાર કરાવી લેવાની કારોબારી સરકારને સત્તા અપવી એ આ સઘળા સિધ્ધાંતોથી વિરૂધ્ધ છે. તેમ થાય તો ખરી પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા જેવું કાંઈજ રહેતું નથી. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ગ્રાન્ડ કમિટી જે સાંક્રિતક રીતે ધારાસભાનું અંગ છે તે કારોબારી સરકારના હુકમો નોંધવાનેજ કરવામાં આવી છે અને તે માટેજ તેનો ઉપયોગ થશે અને તેથી કરીને તે, ધારાસભાએ અસ્વીકાર કરેલા કાયદા ધડવા માટેના કારોબારી સરકારના એજન્ટ તરીકે લેખી શકાય. પ્રાંતિક સરકાર બેઉ પ્રાંતિક ધારાસભા તથા વડી સરકારથી સ્વતંત્ર થાય છે. પણ હું જે સૂચના કરું છું તેથી વડી સરકારની સત્તા રહે છે કારણ કે ગ્રાન્ડ કમિટીના કાયદાથી વડી સભાના કાયદાનો વસ્તુતઃ અંત આવશે તે વિષે ભાગ્યેજ શંકા રાખી શકાય.

ખીજે વાંધો ઉઠાવવામાં આવે છે તે એ કે કાયદો કરીને જોખમદારી માથે લેવા હિન્દુસ્તાન સરકાર ઘણીજ નાખુશી બતાવશે. મારા મત પ્રમાણે એ વાંધો નહિ પણ લલામણુ છે. કારણ કે ધારા સભાની વિરૂધ્ધ માત્ર અસાધારણ પ્રસંગોએજ જવું જોઈએ. હિન્દુસ્તાન સરકારપર સ્થાનિક સંજોગોની અજ્ઞાનતાનો આરોપ મુકી શકાય નહિ કારણ કે ત, સ્થાનિક સરકારોની સલાહથી અને સ્થાનિક ધારા સભાની ચર્ચા પર સંભાળપૂર્વક વિચાર ચલાવ્યા પછીજ માત્ર કાંઈ પણ પગલું ભરશે.

કાયદો સ્થાનિક કારોબારી સરકાર કરે કે વડી ધારાસભા કરે પણ પ્રાંતિક પ્રજાકીય ઇચ્છાઓની સામાન્ય રીતે અવગણના થાય છે. આવા પ્રસંગે વડી સરકાર, પોતાની ધારાસભા તથા સ્થાનિક કારોબારી સરકાર વચ્ચે લવાદ થશે. નામોશી ભરેલું કાર્ય કોઈએ ઉપાડી લેવાનું છે અને તે, ઉસ્કેરણીના સ્થાનથી દૂર રહેલી સરકાર ઉપાડી લે તે વધારે સાઈ છે. સદરહુ કાયદો લોકપ્રિય નથી અથવા તકરાર ભરેલો છે એ કારણ, જે સર-

કારને પ્રતિષ્ઠા, સત્તા અને વધારાના મહેસુલની સ્થાનિક લાલચો બાધ કરે એમ નથી તે સરકારની તપાસ હેઠળ લેવા માટેની એક દલીલ માત્ર છે. સ્થાનિક ધારાસભા તે પગલાંનો અસ્વીકાર કેમ કરે તે માટેની દલીલોને તથા સ્થાનિક સરકારે રજુ કરેલા સંજોગોને વડી સરકાર યોગ્ય વજન આપવાને શક્તિવાન થશે. ગ્રાંડ કમિટીમાંથી ચુંટાયેલું તત્વ ઓછું કરી નાંખવાની સૂચનાથી હું જુદો પડું છું.

૩૦. રીપોર્ટના પારેગ્રાફ ૨૧૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાંતોના ઉપરી ભવિષ્યમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરોને બદલે ગવર્નરો હોવા જોઈએ તે વિષે અમે સંધળા એકમત છીએ. પણ મારા સહકારીઓના મત પ્રમાણે, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના હોદ્દા માટે હિન્દમાં ૧૨ વર્ષ નોકરી કરેલી હોય એવો સિવિલિયન હોવો જોઈએ એ નિયમને અનુસરીને સિવિલિયનો નિમવાની હાલની રૂઢી પ્રમાણે લાંબો વખત સુધી ચાલવું જોઈએ અથવા તેમ ચાલવામાં આવશે. હું દીલગીર છું કે આ મત સાથે હું મળતો થઈ શકતો નથી. નિમણૂક કરવામાં હિન્દી પ્રધાને જે પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે તે, અત્યા રમપ્રમાણે પ્રાંતના આપ અખત્યાર ઉપરીની નહિ પણ બંધારણપૂર્વક રાજ્ય કર્તાની ફરજો બનાવવા સાથે તે શખસ લાયક છે કે કેમ તે સંબંધી છે. સિવિલ સર્વિસવાળાઓએ સામાન્ય રીતે સુચવેલા સુધારા તરફ પોતાની વિરુદ્ધતા બતાવી છે. તેમણે એવો મજબુત અભિપ્રાય આપ્યો છે કે હિન્દીઓ ઊંચા હોદ્દા ધરાવવાને અથવા પાર્લામેન્ટરી આગેવાનો તરીકેની ફરજો બજાવવાને નાલાયક છે. તેથી તેઓમાં ઘણા માણસો હશે કે જે હિન્દીઓ સાથે એકસંપીથી કરે અથવા તેમની રાજકીય પ્રગતિ કે જેથી તેમણે અત્યાર સુધી ભોગવેલા હુકો ઓછા થઈ જશે તે તરફ સહાનુભૂતિથી વર્તે એવો સંભવ નથી. વાસ્તે હિન્દી પ્રધાનો જ્યારે તે નિમણૂક કરે ત્યારે આ પ્રશ્ન ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. હિન્દી સનદી નોકરીમાં જીવન ગાળવાથી, કેટલાક જુજ અપવાદો શિવાય, રાજકીય મતના અભ્યાસ તથા માર્ગપ્રદર્શનની દિશામાં અથવા વખતો વખત વિચારશીલ રાજકીય કેમોમાં આગલ પડતી રીતે જોઈતી મહોટા કાયદાની યોજનાઓ ઘડવાની દિશામાં રાજકીય બુદ્ધિ તીવ્ર બને છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન રહે છે. આ બીના પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈશે. જે સિવિલિયનો હિન્દી પ્રગતી

સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હોય અથવા તો નવા સંજોગોમાં ભવિષ્યના રાજ્યતંત્ર વડે સરળતાથી કામ લેવાનો જેનાપર વિશ્વાસ રાખી શકાય અને જે સૂચવેલા સુધારા તરફ ધણુઓએ બતાવ્યા પ્રમાણે વિરૂદ્ધ ન ધરાવતા હોય તેમનેજ પ્રાંતના ઉપરી તરીકે નીમવા. હમણા અમલમાં છે તે પદ્ધતિ ચાલુ રાખવા મારા સહકારીઓએ જે વિશ્વાસપૂર્વક મત આપ્યો છે તે મારા ધારવા પ્રમાણે વ્યાજખી ઠરતો નથી.

૩૧. કારોબારી મંડળના સભ્યની લાયકાતના સમ્બંધમાં પણ એજ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. સુધારાના રીપોર્ટ પ્રમાણે એક હિન્દી હોવો જોઈએ અને બીજો સરકારની ૧૨ વર્ષ નોકરી કરી હોય એવો અધિકારી હોવો જોઈએ, જે હમણા કાયદામાં ઠરાવેલું છે. કાયદા પ્રમાણેજ આ લાયકાત રાખવાનું રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે તેનું કારણ હું સમજી શકતો નથી, જે કે વહિવટમાં તો તે પ્રમાણેજ ચાલવાનું દબાણ થશે એ નિઃસંશય છે. હાલમાં એ નિમણુંક સિવિલ સરવિસમાંથીજ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વખત એવા પ્રસંગ હોય છે કે જ્યારે ગવર્નરને કારોબારી સભામાં હિન્દમાંથી અથવા ઇંગ્લાંડમાંથી કોઈ અમુક લાઈનમાં અસાધારણ શક્તિ ધરાવતા માણસની હાજરીની જરૂર પડે છે. એવા શખસની નિમણુંક કરવાનો હિન્દી પ્રધાનને પ્રતિબંધ કરવાનું કાંઈજ કારણ નથી. મારા સહકારીનો એવો મત છે કે એક સભ્ય હિન્દી હોવાનો તથા બીજો ચાલુ લાયકાત ધરાવતો હોય એવો કાયદેસર ઠરાવ હોવો જોઈએ. આ જરૂરનું છે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે.

૩૨. હવે જે બીજી બાબત પર વિચાર કરવાનો રહ્યો છે તે ધારાસભાના પોતાના કામકાજ માટે કાનુનો કરવાના હકના સંબંધમાં છે. દરેક કાઉન્સિલને એવો હક હોવો જોઈએ અને પ્રમુખ સંમતિ માટે આપણે શા માટે આગ્રહ કરવો તેના કારણો બતાવવામાં આવ્યાં નથી. સાધારણ કામકાજ ચલાવવા સંબંધી ન હોય તેટલે સુધી પ્રમુખ કે ઉપ-પ્રમુખના હક્કોની વચ્ચે આવતું જોઈએ નહિ.

હિન્દુસ્તાન સરકાર.

૩૩. પહેલો પ્રશ્ન જોખમદાર રાજ્યતંત્રને લગતો છે. રીપોર્ટમાં એવું ઠરાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાન સરકારમાં પ્રાંતિક સરકારોની માફક જોખ-

મદારી હોવી જોઈએ નહિ, એટલે કે, ધારાસભાને જવાબદાર હોય એવો કોઈ હિન્દી પ્રધાન હોવો જોઈએ નહિ. આનો અચાવ માત્ર એવી દલીલ થી થઈ શકે કે વહિવટના ઘણા ખાતાંઓ પ્રાંતિક સરકારને સોંપવામાં આવ્યાં છે અને હિન્દુસ્તાન સરકારે રાખેલાં ખાતાં એટલાં બધાં અગત્યનાં છે કે ખુદ પ્રાંતોમાંથી અજમાયશોથી પુરવાર થાય તે પહેલાં જોખમદાર હિન્દી પ્રધાનને સોંપી શકાય નહિ. આ વિષયો દેશની સુલેહશાંતિ, વ્યવસ્થા અને સુવહિવટને લગતા તથા પરદેશી રાજ્યોને, લગ્ગર તથા નૌકાને અને ઇંગ્લાંડ અને તેની પ્રજાનું હિત સમાયલું હોય એવા પ્રશ્નોને લગતા છે. વળી કેટલાક એવા પ્રશ્નો છે કે જે દેશના આંતરિક વહિવટનેજ લગતા છે અને જે પ્રધાન તથા ધારાસભાનેજ સોંપવા માટે લાયક તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આ સંધળી બાબતો જેમાં સોંપાયેલા વિષયોની વચ્ચે આવવાનો હિન્દુસ્તાન સરકાર હક રાખે છે તે બાબતમાં મધ્યસ્થ સરકારમાં જોખમદારી દાખલ કરવા માટે કોઈ પણ વાંધો હોવો જોઈએ નહિ. ખરેખર રીપોર્ટમાં સૂચવેલા સિદ્ધાંતો પાર પાડવા સાફ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની જરૂર જણાય છે. પ્રાંતના સોંપાયેલા ખાતાંમાં હિન્દુસ્તાન સરકારને વચ્ચે પડવાની સત્તા આપવાનું યોજ્યું છે, એટલે કે, જ્યારે અમુક કાયદો હિન્દના અથવા એક કરતાં વધારે પ્રાંતના હિત ખાતર જરૂરનો ધારવામાં આવે ત્યારે કાયદાનું સરખાપણું જાળવવા સાફ વચ્ચે પડવાની સત્તા આપવી જોઈએ. વળી એવી ઇચ્છા જણાવવામાં આવી છે કે એક કરતાં વધારે પ્રાંતને બાધ કરતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાની સત્તા હિન્દુસ્તાન સરકારને હસ્તક રહેવી જોઈએ. સિદ્ધાંત પ્રમાણે, આ વિષયોના સંબંધમાં સ્થાનિક ધારાસભાની મરજીને અનુસરીને સાધારણ રીતે પ્રધાનોએકામ લેવું જોઈએ. અને આવી જાતના પ્રશ્નોના સંબંધમાં તેમની શક્તિને બાધ ન આવતા હોય એવા કોઈ બીજા કારણોસર તે પ્રધાનનાં કાબુમાંથી કાઢી નાંખવાનું યોજ્યું હોય તો, હિન્દુસ્તાન સરકારમાં પણ એવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય ધારાસભા તથા હિન્દી પ્રધાનને હસ્તક રાખવો એ વ્યાજબી છે. જરૂર પડે તો તે હેતુ માટે કારોબારી મંડળના હિન્દી સભાસદને હિન્દી પ્રધાન નીમવો. ધારો કે કેટલાક ચોક્કસ વિષયો છે જે થોડા વખતને માટે હમણા સોંપવામાં આવ્યા નથી અને જે ત્રણ ચાર વર્ષમાં અમે સોંપવા ધારતા હોઈએ; તો એવે પ્રસંગે પણ સદરહુ વિષયોના સંબંધમાં

જવાબદાર રાજ્યતંત્ર કેમ દાખલ ન કરવું તે હું સમજી શકતો નથી. પ્રાંતમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાથી હિન્દુસ્તાન સરકારના પણુ તેજ વિષયોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું જોઈએ; નહિ તો, પ્રાંતિક જવાબદારી નરમ થઈ જશે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ.

૩૪. ખીજો અગત્યનો સવાલ કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટને લગતો છે. ધારાસભામાં અગાઉથી ચર્ચા કર્યા વગર કારોબારી સરકારને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાંથી કાયદો પસાર કરી જવાની જે સત્તા આપવામાં આવી છે તે સામે મને ઘણો મજબુત વાંધો છે. ગવર્નર જનરલો ફરમાનો કાઢવાનો પોતાનો અધિકાર ચલાવી શકશે. એ ફરમાનોનો અમલ જ મહિના સુધી રહેશે. જે કાંઈ પણ વિવેચનની જરૂર હોય તો, પ્રજામત નક્કો કરવા સાથે તે ધારાસભામાં ખરડો રજુ કરી શકે. જે તે એવી બાબત હોય કે જેમાં ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ પોતાનો નિશ્ચય કરી દીધો હોય તો ચર્ચા કરવી નિર્થક અને બિન જરૂરી છે અને ફરમાન એકદમ કાઢી શકાય. હવે ખુદ કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના સંબંધમાં કહીશ.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ એ ઇમ્પીરિયલ એસેમ્બલીમાં બરાબર નહિ જળવાયલું હિત જળવનાર ખીજો એમ્બર છે. અને તે સંબંધી હું વાંધો ઉઠાવતો નથી. ઢીલ કરવાના સખ્યસર તથા વિષયોપર વધારે વિચાર ચલાવવા માટે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ જરૂરની હોય અને એવી કાઉન્સિલના સંબંધમાં હું કાંઈ પણ વાંધો ઉઠાવતો નથી. પણ આ કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ આમાંના કોઈ પણ હેતુ માટે રચવામાં આવી નથી. તેનો સ્પષ્ટ હેતુ, જ્યારે કારોબારી સરકાર ધારાસભાની વિરુદ્ધતાને લીધે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી શકે નહિ ત્યારે તે પાર પાડી આપવાનો છે. ખરૂં જોતાં તો તે અવાસ્તવિક કાઉન્સિલ છે. આવી કાઉન્સિલ રચવાના કરતાં, બારોબાર કારોબારી સભા ઉપરજ તે કાયદો પસાર કરવાની જવાબદારી નાંખવી તે વધારે સાઈ છે. જે કાયદો પસાર થાય તેને પ્રજાકીય ટેકાનો ખોટો દેખાવ આપવા સાથે સ્ટેટ કાઉન્સિલમાં જેમ હાથમાં થાય તેમ કારોબારી સભામાં વારંવાર થશે નહિ. આથી ધારાસભાની અગત્યતા ઓછી

થઈ જશે એ રીતે સ્ટેટ કાઉન્સિલ અને કારોબાર તથા પોતા વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થશે.

વળી ખીજે એક ગંભીર વાંધો છે. જે બાબતોમાં પ્રબળીય મત નિર્ણયકારક રીતે વિરૂદ્ધ હોય તે બાબતમાં કારોબારી સભાને નિરંકુશ સત્તા આપવી એ ઈષ્ટ નથી. આવી જાતની છુટથી ભયંકર પરિણામો આવ્યા છે. અને જ્યાં સુધી કારોબારી સરકારને એવી સત્તા હોય ત્યાંસુધી જો તેમનો મત ધારા સભાથી વિરૂદ્ધ હોય તો તેઓ પોતાની જોખમદારી અદા કરવામાં તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવાને બંધાયેલા છે. વળી, વહિવટી સુધારાને લગતા મહાન પ્રશ્નો છે જે અમલમાં મૂકવા જરૂરના છે અને જે પ્રતિષ્ઠા જવાના ભય થી અધિકારવર્ગની વિરૂદ્ધતાને લીધે અમલમાં મુકાયા નથી. તેમાંના ઘણાના સંબંધમાં હું ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યો છું. ભૂત-કાળની માફક સઘળી દિશામાં કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સુધારાનો અટકાવ કરશે એ વિષે કાંઈ પણ સંશય નથી. વાસ્તે માફ ધારવું એવું છે કે રચાવામાં આવ્યા પ્રમાણેની કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ એક નડતરકર્તા થશે. વળી સુધારાના રીપોર્ટમાં એવું ઠરાવેલું છે કે ઉપર જણાવેલી બાબતોમાં ધારાસભાને જવાબદારી રહેશે નહિ તે હું સ્વીકારું છું. વચલા વાંધા-થી એવું ફરમાવાય છે કે સઘળે પ્રસંગે ખરડાઓ પ્રથમ ધારાસભાને રજુ કરવા જોઈએ. અને એવા ખરડા તે પસાર કરે નહિ તો સઘળા કાગ-ળીઆં આમની સભા સમક્ષ મૂકવા. સિલેક્ટ કમિટી પોતાનો રીપોર્ટ તેને રજુ કરશે. અને એવી રીતે મંજૂરી મેળવ્યા પછીજ કારોબારી મંડળે અથવા સ્ટેટ કાઉન્સિલે તે કાયદાના સંબંધમાં વધુ પગલાં લેવા માંડવા.

એ વધુ રસ્તા સૂચવવામાં આવ્યા છે. ગવર્નર જનરલની અથવા વાઈસરૉયની સર્ટિફિકેટ આપવાની સત્તા ચોક્કસ વિષયોના સંબંધમાંજ રાખવી અથવા ધારાસભાના અમુક ટકા જેટલા સભાસદોએ અસ્વીકાર નહિ કર્યો હોય એવા ખરડાના સંબંધમાં સર્ટિફિકેટ આપવાની સત્તા ઓછી કરવી.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની સત્તા જો કાઢી નાંખવાની ન હોય તો તેમાં કાપકૃપ કરવી જોઈએ એવો મારો સ્પષ્ટ મત છે.

ખજેટ.

૩૫. હિન્દુસ્તાન સરકારને વધારે અધિકારો આપવાનું હવે સૂચવવામાં આવ્યું છે. જે અત્યાર સુધી હિન્દી કર આપનારના હિત ખાતર હિન્દી

વજરને વચ્ચે પડવાનું જરૂરનું ધારવામાં આવ્યું છે અને તે જરૂરનું હતું એમ હિન્દુસ્તાન સરકારની ખર્ચની સત્તા પર અંકુશ મૂકતા જુદા જુદા હુકમો પર થી જણાશે, તો એ દેખિતું છે કે માત્ર પ્રબળીય અંકુશ વધારીનેજ હિન્દી વજરને પોતાની સત્તા મૂકવા દેવી જોઈએ. નહિ તો તે માટે કાંઈ પણ સાબિતી નથી. હિન્દી વજરે ચલાવેલા અધિકારોની કર આપનારના હિત ખાતર જરૂર હતી તે જે પ્રસંગોએ એવા અધિકારો ચલાવવામાં આવ્યા છે તેની તપાસ ઉપરથી દેખાશે. ખુદ કાનુનો તથા એવી કાનુનો જે પ્રસંગોએ અને જે કારણોસર પસાર થઈ હતી તેનો વિચાર કર્યાથી પણ તે દેખાશે. વાસ્તે મને જણાય છે કે, જે સંધના પ્રસંગોએ હિન્દી વજરની મંજૂરી વગર કાંઈ પણ રકમ રોકવાની હિન્દુસ્તાન સરકાર સત્તા ધરાવે છે તે સંધના પ્રસંગોએ બજેટ ઉપરના ધારાસભાના સંધના ઠરાવોને અમલમાં મૂકવા જોઈએ. ગમે તેમ પણ જો તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરવામાં નહિ આવે તો, આ સંબંધમાં ધારાસભાની વિરૂદ્ધ ઠરાવ કરવાનો અધિકાર હિન્દમાં કારોબારી સરકારને ન આપતાં માત્ર હિન્દી વજરને હસ્તક તે રહેવો જોઈએ.

૩૬. સભાના સભ્યોને પાર્લામેન્ટરી અંડર સેક્રેટરી અથવા સ્ટંડીંગ કમિટીના જેવા દરજ્જાએ નીમવાનો ઠરાવ પડતો મુકવાના સંબંધમાં હું મારા સહકારીઓ સાથે મળતો થતો નથી. હાલમાં, અથવા નવી યોજના પ્રમાણે, બિનઅધિકારીઓને હોદ્દો ધારણ કરવાથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે તે બીજી રીતે મેળવવાનાં સાધન નથી. જાહેર નોકરીઓમાં હિન્દીઓ વિષેનું જ્ઞાન સરકારની સુચનાઓ પર ટીકા કરવા માટે બિનઅધિકારીઓને મળી શકશે નહિ. પ્રધાનોને માત્ર સોંપાયેલા વિષયોનુંજ અને તે પણ પ્રાંતોને લગતુંજ સારૂ જ્ઞાન હશે. આ અંડર સેક્રેટરીનાં હોદ્દા અથવા સ્ટેન્ડિંગ કમિટીઓથી બિનઅધિકારીઓને બીજી રીતે ન મળી શકે તેવું જ્ઞાન મળશે. શરૂઆતની ચર્ચામાં એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું કે ભવિષ્યના વહિવટકર્તાઓને તાલીમ લેવાનું આ સારૂ સ્થળ થઈ પડશે. વાસ્તે કાઠી નાંખવા ઈષ્ટ નથી.

પ્રાંતિક સભાની માફક વડી ધારાસભામાં પણ મારા ધારવા પ્રમાણે કાનુનો ધડવાનું કામ સભાને હસ્તકજ રાખવું જોઈએ.

૩૭. હિન્દી વજર તથા વાઈસરૉયને અરજ કરી છે તે સધળા મંડળો તથા સધળા વર્ગો જો કોઈ માંગણીમાં એકમત હોય તો તે, જે ઉપરાંતિક તથા શાહી કારોબાર સભામાં અર્ધા સભ્યો હિન્દીઓ હોવા બાબત છે. કોન્ગ્રેસ તથા મોસ્લેમ લીગ તેમજ સીપ લોકો અને મદ્રાસના બ્રાહ્મણોતર વર્ગો આ માંગણી કરે છે. તેના કારણો સ્પષ્ટ છે. દરેક જણને લાગે છે કે કારોબારી સભામાં પુરતા હિન્દીઓ હોય. શિવાય, દેશના વધારે સારા વહિવટ માટે જે સુધારા જરૂરના છે તે અમલમાં મૂકાશે નહિ. વળી ખાસ કરીને નાણાને લગતા જુદા જુદા પ્રશ્નો છે, જે હિન્દુસ્તાન સરકાર તથા હિન્દી વજર સાથે મળીને નક્કી કરે છે. આથી જરૂર છે કે કારોબારી સભામાં મજબૂત હિન્દી તત્વ હોવું જોઈએ. આ સધળા પ્રશ્નોમાં યોગ્ય હિન્દી લાગવગ વગર હિન્દુસ્તાન સરકાર સહેલાઈથી હિન્દી વજરને આધીન થઈ જશે. હિન્દુસ્તાન સરકાર પર જુદી જુદી લાગવગની અસર થશે. તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે પુરતી હિન્દી વગની જરૂર છે. પ્રમુખીય ચળવળો તરફ અયોગ્ય રીતે આપઅખત્યારી અથવા બિનદિલસોજી ધરાવતા કારોબારી સરકારને અટકાવવા સારૂ પણ હિન્દી લાગવગની જરૂર છે. વાસ્તે હું એવી સુચના કરૂં છું કે હિન્દુસ્તાન સરકારે સુચવેલા બે સભાસદોમાં એક હિન્દી વધારવો. જો આ સ્વીકારવામાં ન આવે તો, હું એવી સુચના કરીશ કે પ્રાંતના સોંપાયેલા વિષયોમાં હિન્દુસ્તાન સરકારનો અંકુશ રાખવા માટે એક હિન્દી પ્રધાનની નિમણૂક કરવી. તેને નિર્ણય માટે નહિ પણ સલાહ માટે બોલાવવો જોઈએ.

દિલ્હી, તારીખ ૫ મી માર્ચ સને ૧૯૧૯.

સી. શંકરન નાયર.

પુરવણી અ.

અંખારણના હુલ્લડો.

ગળી ઉગાડનારાઓ તથા ખેડુતો વચ્ચેનો સંબંધ લાંબો વખત થયાં અસંતોષકારક હતો. કાંઈક હુલ્લડો થયાં હતાં. આ સંબંધી તપાસ કરવાને સરકારે મી. ગુલેને નીમ્યા હતા. તેનો રીપોર્ટ ખેડુતોની તરફેણમાં હતો એવું માનવામાં આવે છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાને લાગલા-

ગટ અરજ કરવામાં આવી હતી પણ તેની હુમેશાં ના પાડવામાં આવી હતી. જતાં સરકારે પ્લેન્ટરો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો. તેના પરિણામે પ્લેન્ટરોના હકકો માટે ભાગે સ્વીકારવામાં આવ્યા અને તેમનાં હકો ચલાવી શકે તે માટે ચોક્કસ ગોઠવણો કરવામાં આવી. સરકારનો એવો મત હતો કે ખેડુતોને અસંતોષ થવાનું કાંઈ પણ કારણ ન હતું અને ખર્ચ જોતાં તો તેમને સંતોષ હતો. સને ૧૯૧૩ નાં માર્ચમાં ધારાસભાના એક સભાસદે કમિશન નીમીને અથવા કોઈ બીજી રીતે સંપૂર્ણ તપાસ કરવાની માંગણી કરી હતી. સરકારે જવાબ આપ્યો કે એ બાબતનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ સ્થાનિક અમલદારોનું છે. એ વર્ષ સુધી તો વસ્તુતઃ કાંઈજ થયું નહિ. સને ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીમાં જ્યારે પછી એ સવાલ કાઉન્સિલમાં ઉઠાવવામાં આવ્યો, ત્યારે સરકારે જણાવ્યું કે સ્થાનિક અધિકારીઓને માહિતી તથા રીપોર્ટ માટે લખવામાં આવ્યું છે. સને ૧૯૧૫ ના એપ્રિલમાં ધારાસભામાં તપાસની કમિટી માટે પાછી માંગણી કરવામાં આવી હતી. સરકારે જણાવ્યું કે તપાસનું કામ એક કમિટી કરતાં સેટલમેન્ટ અમલદારો દ્વેષ રીતે વધારે સાઈ બજાવી શકશે. સને ૧૯૧૫ માં દેખીતી રીતે કાંઈ પણ કરવામાં આવ્યું નહિ. સને ૧૯૧૬ માં તેમજ સને ૧૯૧૭ માં પહેલા છ મહિના સુધી તો એમજ થયું. હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પછી એ બાબત ઉપાડી લીધી અને મી. ગાંધીએ સંપૂર્ણ તપાસ કરવાને ચંપારણ ગયા. ગાંધીએ તપાસ કરવાનો પોતાનો ધરાદો જાહેર કર્યો અને તે માટે પ્લેન્ટરો તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ અમલદારોની સહાય માંગી. તેનાં જવાબમાં બિહારના યુરોપીઅન એસોસિએશને હેઠળના ઠરાવો પસાર કર્યા:—

- (૧) પોતાના સ્વનિયોજીત કાર્ય અર્થે મી. ગાંધીની હાજરી સાથે અશાંતિ અને ગુન્હો જોડાયલાં છે.
- (૨) તેની ચાલુ હાજરી ચંપારણના યુરોપીઅનોના હિતને તથા જીલ્લાની શાંતિને નુકસાનકારક થઈ પડવા સંભવ છે.
- (૩) તેઓ કલકત્તાની યુરોપીઅન એસોસિએશનને વિનંતી કરે છે કે જો તેઓ ચંપારણ જીલ્લામાં વ્યવસ્થા જાળવવા માંગતા હોય તો તેમણે મી. ગાંધી તથા તેના મદદનીશોને

એકદમ ખસેડવાની અગત્યતા સંબંધી દયાણુ કરવું અને વળી આજીબાજીના જીલ્લામાં ગેરવ્યવસ્થા ફેલાવાનો ભય રહેછે.

મી० ગાંધીની સાથે મળી કામ લેવાને બદલે, દેખીતી રીતે આ ઠરાવોને તાબે થઈને, ડિસ્ટ્રિક્ટ અમલદારોએ એવો હુકમ કર્યો મી० ગાંધીએ એકદમ જીલ્લામાંથી ચાલ્યા જવું. કાયદાને માન આપીને ચાલનાર સાધારણ હિન્દુને માટે તો આ પુરતું હતું અને તે બાબત પછી સંભળાયું નહોત, પણ ગાંધીએ જીલ્લો છોડી જવાની ના પાડી અને તેના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. તેણે ગુન્હો કબુલ કર્યો. આ અણચિંતી હોડ હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે તેને શિક્ષા કરવામાં આવી નહિ અને મુકદ્દમો પડતો મુકવામાં આવ્યો. પોતાના અગાઉના જાહેરનામાને લીધે કાંઈક સંકલ્પ વિકલ્પ પછી સરકારે, તેણે કરવા ધારેલી તપાસમાં સહકાર માટેની તેની માંગણી સ્વીકારી અને કમિટી નીમી જેમાં પ્લેન્ટરોના પ્રતિનિધિઓ, કેટલાક અમલદારો, મી० ગાંધી તથા એક હિન્દી જમીનદાર હતા. ગાંધીને સંતોષકારક લાગે એવી ગોઠવણ થઈ અને તેનો બિહાર સરકારે સ્વીકાર કર્યો. મજબૂત વિરુદ્ધતા છતાં બિહારની સરકારે કાયદો ધડવાનું શરૂ કર્યું. પ્લેન્ટરોએ છેવટ સુધી વાંધો લીધો. એન્ગ્લો ઇન્ડિયનોનું હિત સમાયલું હોય તે શિવાયને પ્રસંગે સરકારના બચાવમાં લખનાર આગેવાન એન્ગ્લો ઇન્ડિયન પત્ર પરિણામનું હેઠળપ્રમાણ વર્ણન આપે છે:—

“ એ પગલાંઓમાં અધિકારવર્ગ ઉપર આરોપણ કરવા યોગ્ય ખરાબમાં ખરાબ અપરાધો અમને જણાય છે તે માટે અમે દિલગીર છીએ. સઘળે ઠેકાણે વિચારની નબળાઈ એ તેનો મુખ્ય વિશેષ છે અને સાધારણ ચિહ્નોથી તે વ્યક્ત થાય છે, એટલે કે, બની શકે તેટલો લાંબો વખત સુધી સેક્રેટરીએટની ગુપ્તતા માટે ઉદ્દેશરહિત આગ્રહ કરવો અને કાયદેસર રીતે ચર્ચા માટે માંગણી કરવામાં આવે ત્યારે તેની ના પાડવી. અને પછી થી જ્યારે સદરહુ અરજ કરનાર પક્ષ સેક્રેટેરિયટ માટે અપ્રીય થઈ પડે એ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ ધરાવે ત્યારે તેજ અરજોનો તાકીદથી સ્વીકાર કરવો. જ્યાંસુધી ગુપ્તતા તથા ઢીલ માટે બહાના તરીકે વાપરી શકાય ત્યાંસુધી સ્થાનિક અમલદારોના મત ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું જણાવવું અને ત્યાર પછી જ્યારે તે મતો અગવડ

ભરેલા માલમ પડે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવો. કોઈ વિવાદયુક્ત વિષયના ખીજવાટ સંબંધી અને તેટલો લાંબો વખત સુધી કાંઈ પણ પગલાં લેવા બાબત ઉડાવ્યા કરવું. આ સાથે, ગમે તે એક પક્ષથી સરકાર પર દબાણ કરવાની શક્તિ અનુસાર પરિણામે થનારા અન્યાયનું અવશ્ય જોખમ રહેલું છે. ” (“ પાયોનીઅર ”, ૧૩ મી માર્ચ ૧૯૧૮).

અધિકારવર્ગ સામે આ કરતાં વિશેષ મજબુત પણે આરોપણ કરવું મુશ્કેલ છે. ખેડુતોની સઘળી શાંત ચળવળથી સરકારનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. તેનું દેખીતું કારણ એજ કે સરકાર પ્લેન્ટરોને નામુશ કરવા માંગતી નહોતી. પછી કોંગ્રેસ તથા ગાંધીએ એ ઉપાડી લીધું અને પ્લેન્ટરોના કરતાં વધારે મજબુત દબાણ વાપર્યું માત્ર ત્યારેજ ઈન્સાફ મળી શક્યો. ગાંધી કે જે સરકારની વિરુદ્ધનો એક સ્વરાજ્યવાદી છે તે પ્રાંતના સદરહુ ભાગના લોકમાં મૂર્તિરૂપ પૂજ્ય છે. આ એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન પ્લેન્ટરો અને ખેડુતો વચ્ચેની સ્થિતિ હતી. આ પછી હું જે બીજો દાખલો આપવા માંગું છું તે એજ ધડાનું ઉદાહરણ આપવા માટેજ નહિ પણ સરકાર હેઠળ ખેડુતોની સ્થિતિ શું છે તથા તેમના માર્ગોમાં કેવી મુશ્કેલીઓ છે તે પણ બતાવવા માટે છે.

ખેડાની સ્થિતિ.

કેટલાંક વર્ષો સુધી મુંબઈ છલાકાનો ખેડા જીલ્લો પાકની નિષ્ફળતા થોડે અંશે દુકાળ, રોગ અને સામાન્ય ખેતીવાડીના સંકટથી સખત પીડાયો હતો. જીલ્લાના કલેક્ટરના કહેવા પ્રમાણે સાધારણ વર્ષમાં ૧૫ આના અથવા તેથી ઉપર નહિ પણ ૧૨ આની પાકની આંકણી થતી. ૧૯૧૭ ની આખેરીએ બેહદ વરસાદ પડવાથી પાક નિષ્ફળ ગયો હતો. મહેસુલી કાનુનોનું એક લક્ષણ એ છે કે સંકટના વ્યક્તિગત દાખલાઓ પર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એક શખસ, માત્ર પોતાની જમીનમાં પાક નિષ્ફળ ગયાથી મહેસુલ આપવામાંથી મુક્ત થતો નથી. પણ જો તે જગ્યામાં નિષ્ફળ ગયો હોય તો તેને બીજાઓ સાથે મુક્તિ મળી શકે. ખેડુતોએ મહેસુલ ઉધરાવવાનું મોકુફ રાખવા માટે સંખ્યા બંધ અરજીઓ કરી. તે પર ૨૦,૦૦૦ માણસોએ સહી કરી હતી. તેમની અરજ એ હતી કે તેમનો પાક ચાર આનાથી હેઠળ

હોવાથી મહેસુલને લગતી કાનુનો મુજબ તેમને તહકુખી મળવાનો હક છે. તેમણે એવી માંગણી કરી હતી કે જ્યારે મહેસુલ આપવા જેટલું પણ જમીનના પાકમાંથી તેમને મળ્યું નથી ત્યારે તે આપવાની સરકારે તેમને ફરજ પાડવી નહિ. સદરહુ અરજીઓ મામુલદ્વારા મોકલવામાં આવી નહોતી એવો શેરો કરીને સરકારે તે બધી પાછી મોકલી દીધી. ત્યાર પછી તે કલેક્ટર મારફત મોકલવામાં આવી. ડિરિટ્કટ એસોસિએશને પણ તપાસો કર્યા પછી સરકારને મહેસુલ ઉધરાવવાનું બંધ રાખવાને અરજ કરી તેમને જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે તેમનું વચ્ચે પડતું તે અવિચારી અને નુકસાનકારક હતું. ધારાસભાના સભાસદો ઓનરેબલ મીં પારેખ અને ઓનરેબલ મીં પટેલ એમણે પણ તે બાબતમાં વિગતવાર તપાસ કરી. તેમને સદરહુ ફરિયાદના વાજબીપણા વિષે ખાતરી થઈ અને કલેક્ટરને અરજ કરી. કલેક્ટરે તેમને ખાતરી આપી કે તે તપાસ થશે. પણ મહેસુલ ઉધારવાનું બંધ રાખવામાં આવ્યું નહિ. છતાં, આ અરજીઓથી કાંઈક છુટ આપવામાં આવી. એટલેકે તેમણે રૂ. ૨૩,૦૦,૦૦૦ ના મહેસુલની તહકુખી માંગી હતી તેને બદલે રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦ ની તહકુખી મંજૂર કરવામાં આવી હતી. ઓનરેબલ સર દિનશા વાચ્છા, ઓનરેબલ મીં પારેખ તથા ઓનરેબલ મીં પટેલ એમનું બનેલું એક ડેપ્યુટેશન ગવર્નર પાસે ગયું. ગવર્નરે એવો નિર્ણય આપ્યો કે ગામના તલાટીઓની પાકની આંકણી ખરી હતી વાસ્તે કાંઈ પણ વધુ છુટ આપવાની ના પાડી. સર્વેટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના ત્રણ સભ્યોએ તપાસ કરવાનું માથે લીધું. તેમણે શોધી કાઢ્યું કે ચોમાસામાં અત્યંત વરસાદને લીધે લોકો નિરાધાર બન્યા હતા અને ચાર પાંચ મહિના ચાલે એટલો પુરતો ખોરાક તેમની પાસે ન હતો, અને તેમની સ્થિતી ઘણીજ કંગાલ થઈ ગઈ હતી. તેમને ખેડુતોની ફરીયાદ સારા આધારવાળી જણાઈ અને તે બાબત તેમણે, કલેક્ટર, કમિશનર, મેમ્બર ઈનચાર્જ, તથા ગવર્નરનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગવર્નરની સલાહથી કલેક્ટરે તથા કમિશનરે મીં ગાંધી સાથે મસલત કરી કમિશનરે તથા કલેક્ટરે કાંઈક છુટ આપવાનું વચન આપ્યું. મીં ગાંધીએ કલેક્ટરને તપાસ કરવા અને તે વખતે પોતાને હાજર રહેવા દેવાની અરજ કરી. આની ના પાડવામાં આવી. છતાં, મીં ગાંધીને અત્યાર સુધી મળેલો પુરાવો સરકારી કસોટી માટે પુરતો

ન લાગવાથી પોતે જાતે જીલ્લામાં ગયા અને તે બાબત તપાસ કરીને પુરાવો એકઠો કરતા ગયા. તેમને પણ લાગ્યું કે ફરિયાદ માટે સારો આધાર હતો. તેમણે કલેક્ટરને તથા ગવર્નરને અરજી કરી. ગવર્નરે તેમને તા. ૧૭ મી તથા તા. ૨૦ મી માર્ચને રોજ, જવાબ આપ્યા કે તે દખલ કરવા માંગતા નથી કારણ કે તેમને સંતોષ થયો છે કે વ્યાજબી ધન્સાફ કરવામાં આવ્યો છે. ખેડામાં ખેતીવાડીના સંકટ સંબંધી સંધળી માહિતી કઢાવવા માટે ધારાસભામાં મુકવા ધારેલા જે પ્રસ્તો સરકાર આગળ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તે સંધળી નામંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા. તા. ૨૩ મી માર્ચને રોજ ધારાસભામાં એક ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો જેમાં સરકારને, પાકનું ઉત્પન્ન નક્કી કરવા સાથે સરકારના ખેતીવાડીના ખાતાની નિમણૂક કરવા અથવા મહેસુલી અમલદારો શિવાયના કોઈ બીજા અમલદારો પાસે પાકના ઉત્પન્નની આંકણી કરાવવાને જણાવ્યું હતું. સરકારની વિરૂદ્ધતાને લીધે તે ઠરાવ ઉડી ગયો. સાધારણ કાયદે-સર ચળવળથી હવે કાંઈ પણ કરવાનું રહ્યું નહોતું. ત્યાર પછી મહેસુલ નહિ આપવાનું જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું અને ખેડુતોને તા. ૨૮ મી માર્ચને દિવસે હડતાળ પાડીને મહેસુલ નહિ ભરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. સરકારી ધારો કે મહેસુલ કાંઈ આપવામાં આવ્યું નહિ. ધરકામના વાસણો તથા ગાયો સુદ્ધાં સંધળી મિલકત પર જપ્તી લાવવામાં આવી. જમીનો ખાલસા કરવાના સરકારે હુકમો બહાર પાડ્યા અને જબરદસ્તીથી મહેસુલ લેવા માટે મુલકી અમલદારોએ બનતાં સંધળી પગલાં ભર્યા હતાં. એપ્રિલની ૧૨ મી કે ૧૩ મી તારીખે કમિશનરે પોતે એક સભા ભરી અને સરકારના હુકમો પાળવા જોઈએ એવું ખેડુતોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જો તેઓ તેમ નહિ કરે તો ભયંકર પરીણામો આવશે એવી ધમકી આપી અને તેમના સલાહકારો જેઓ હોમરૂલરો હતા તેમની સલાહ તરફ ધ્યાન નહિ આપવાને કહ્યું, કારણ કે મહેસુલ નહિ આપવા માટેના પરીણામો તેઓને જાતે ખમવા પડવાના નથી. પણ ખેડુતો પોતાના પ્રયત્નમાં મક્કમ રહ્યા. હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાં સભાઓ ભરવામાં આવી અને તે ચળવળ તરફ સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી. સરકારે તેને પોતા તથા હોમરૂલરો વચ્ચેની લડત ગણી. દરેક જાતનું દબાણ કરવામાં આવ્યું પણ લોકોનો વિરોધ વધતો ગયો. ગામનો મુખી પણ

સરકારની સામે પડ્યો. સરકારના દબાણનો તેમનો પ્રત્યુત્તર હેઠા મુજબ હતો:—

“જ્યારે જ્યારે અમને એમ લાગે કે, સરકારના હુકમો લોકો પ્રત્યેન અમારી જે ફરજ અમે સમજીએ છીએ તેની આડે આવે ત્યારે સરકારના હુકમોને તાબે ન થવું એ અમે અમારી ધાર્મિક ફરજ સમજીએ છીએ. આવું અંતિમ પગલું લેતા પહેલાં સમ્યતાપૂર્વક દલીલ કરીને સરકારને સમજાવવા માટે અમે કંઈ કયાશ રાખી નથી. અને હજી પણ અમે સંઘળાતું દુઃખ અટકાવવા, ખેડુતોની પ્રતિજ્ઞાને માન આપવા અને પ્રજા મતને પોતાના મત કરતાં કોઈ પણ રીતે ઓછો માનનીય નહિ ગણવા અમે તેમને આજીજી કરીએ છીએ.”

એપ્રિલ મહિનાની ૨૫ મી તારીખે સરકારે મહેસુલ ઉધરાવવાનું મોકુફ રાખ્યું અને એવો હુકમ કાઢ્યો કે જેઓ આપી શકે તેમ હોય તેમણે આપવું અને બાકીનાઓએ બીજે વર્ષે આપવું. કોણ આપી શકે એમ છે અને કોણ નથી તેનો નિર્ણય ખેડુતો એ કરવાનો હતો. પણ અન્યથા રીતે, આ હુકમ જૂન મહિનાની ૩ જી તારીખ સુધી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો નહોતો. ત્યાં સુધી મિલકતની જમી તથા બીજાં કામ ચાલુ રહ્યાં. સંઘળી ફરિયાદોમાં તો હમતવાળાઓએ કાંઈ પણ બચાવ કયો નહિ તેમની શિક્ષાઓ સામે અપીલ પણ કરી નહિ. અને તેમાના એકે, કલેક્ટરના હુકમ પછી છુટ્યા બાદ જાહેર કર્યું કે હું ખરો હોમરૂલર છું. તેણે વધુ જણાવ્યું કે હું સ્વરાજના સિદ્ધાંતો સમજી છું અને જે કાયદાઓ મારા અંતઃકરણ સાથે અંધબેસ્તા નહિ હોય તેનો સ્વીકાર કરવાની હું હમેશા ના પાડીશ.

જે મહેસૂલની પદ્ધતિ હેઠળ આવું બની શકે છે ત્યાં હિન્દી રાજદ્વારીઓના મત પ્રમાણે ખેડુતોની આર્થિક પ્રગતિ થવી અશક્ય છે. બીજા પરિણામો સ્પષ્ટ છે.

લૉર્ડ વિલિંગ્ડન હેઠળ આવું બન્યું તો બીજા ઓછા દિલસોજ રાજ્ય-કર્તાઓ હેઠળ કેવી સ્થિતિ થાય તે આપણે કદાપી શકીએ એમ છીએ.

